

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

О. В. Афанасьєв

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної форми
навчання зі спеціальності G18 – Геодезія та землеустрій)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2026

Афанасьєв О. В. Раціональне використання та охорона земель : конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної форми навчання зі спеціальності G18 – Геодезія та землеустрій / О. В. Афанасьєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2026. – 90 с.

Автор

канд. техн. наук, доц. О. В. Афанасьєв

Рецензент

С. Г. Нестеренко, кандидат технічних наук, доцент кафедри земельного адміністрування та геоінформаційних систем (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Рекомендовано кафедрою земельного адміністрування та геоінформаційних систем, протокол № 1 від 25.08.2025

Конспект лекцій складено з метою ознайомити студентів зі станом земельних ресурсів України й світу, а також з інструментами раціонального використання й охорони земель.

© О. В. Афанасьєв, 2026

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
ТЕМА 1 ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ.....	8
1.1 Зміст та визначення раціонального використання та охорони земель.....	8
1.2 Особливості охорони земель	9
1.3 Вимоги до землекористувачів та власників землі.....	10
ТЕМА 2 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ СВІТУ.....	11
2.1 Загальні положення про раціональне використання та охорону земель.....	11
2.2 Земля – складовий елемент екосистеми планети	12
2.3 Єдиний земельний фонд.....	13
ТЕМА 3 ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СВІТУ ...	14
3.1 Земельні ресурси.....	14
3.2 Агроекологічний потенціал ґрунту.....	16
3.3 Фактори, що впливають на погіршення земель	16
ТЕМА 4 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ.....	17
4.1 Земельний фонд України.....	18
4.2 Стан земель в Україні.....	19
4.3 Проблеми використання земель в Україні.....	20
ТЕМА 5 ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ.....	21
5.1 Цільове призначення земель України.....	21
5.2 Землі цільового призначення земель.....	23
ТЕМА 6 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	25
6.1 Склад земель сільськогосподарського призначення.....	25
6.2 Основні проблеми використання сільськогосподарських земель.....	27
6.3 Охорона земель сільськогосподарського призначення.....	28
6.4 Державний контроль у сфері охорони земель.....	29

ТЕМА 7 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЖИТЛОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ.....	30
7.1 Склад земель житлової та громадської забудови.....	30
7.2 Особливості використання земель житлової та громадської забудови.....	31
ТЕМА 8 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ТА ІНШОГО ПРИРОДООХОРОННОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	35
8.1 Склад земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.....	35
8.2 Особливості використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.....	36
ТЕМА 9 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ОЗДОРОВЧОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	37
9.1 Склад земель оздоровчого призначення.....	37
9.2 Особливості використання земель оздоровчого призначення.....	38
ТЕМА 10 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	40
10.1 Склад земель рекреаційного призначення.....	41
10.2 Особливості використання земель рекреаційного призначення.....	41
ТЕМА 11 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	44
11.1 Склад земель історико-культурного призначення.....	44
11.2 Особливості використання земель історико-культурного призначення...	45
ТЕМА 12 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	51
12.1 Склад та стан земель лісогосподарського призначення	51
12.2 Охорона та раціональне користування лісами.....	53
12.3 Використання та відновлення лісів	54
12.4 Контроль раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення.....	55

ТЕМА 13 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВОДНОГО ФОНДУ.....	57
13.1 Склад земель водного фонду.....	57
13.2 Охорона та раціональне використання земель водного фонду.....	58
13.3 Проблеми використання земель водного фонду.....	59
13.4 Контроль раціонального використання та охорони земель водного фонду.....	60
ТЕМА 14 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ПРОМИСЛОВОСТІ, ТРАНСПОРТУ, ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙ, ЕНЕРГЕТИКИ, ОБОРОНИ ТА ІНШОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	61
14.1 Поняття та склад земель спеціального призначення.....	62
14.2 Особливості використання земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення.....	63
14.3 Державне управління та контроль.....	67
ТЕМА 15 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА МЕЛІОРОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ.....	70
15.1 Меліорація земель.....	70
15.2 Види меліорації земель	72
15.3 Використання меліорованих земель	73
ТЕМА 16 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЕРОДОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ.....	75
16.1 Ерозія ґрунтів та види ерозії.....	75
16.2 Фактори, що впливають на ерозійні процеси.....	77
16.3 Протиерозійні заходи.....	77
ТЕМА 17 ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬ У ПРОЦЕСІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....	80
17.1 Класифікація порушених земель.....	80
17.2 Порухення земель у процесі добування корисних копалин.....	82

ТЕМА 18 РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ.....	83
18.1 Поняття про порушені землі та рекультивацію земель.....	83
18.2 Етапи рекультивації порушених земель.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87

ВСТУП

Метою викладення навчальної дисципліни «Раціональне використання та охорона земель» є ознайомлення студентів зі станом земельних ресурсів України й світу, інструментами раціонального використання, заходами з охорони та збереження земель.

Предметом навчальної дисципліни є вивчення заходів, що дозволяють раціонально використовувати землю, та вивчення засобів охорони земель.

Після вивчення курсу з навчальної дисципліни «Раціональне використання та охорона земель» студент повинен знати:

- стан і потенціал земельних ресурсів України та світу;
- напрями земельної політики та сучасну законодавчу базу України в сфері землекористування;
- категорії земель за їхнім цільовим призначенням;
- шляхи підвищення ефективності використання земельних ресурсів.

У конспекті лекцій використані відомості, зазначені у навчальних посібниках відомих у цій сфері учених, а саме:

1. «Охорона та раціональне використання природних ресурсів і рекультивація земель» П. П. Надточій та ін. [11].
2. «Управління земельними ресурсами» А. М. Третяк [9].
3. «Раціональне використання та охорона земель» Р. М. Панас та ін. [2].

ТЕМА 1 ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ

План

- 1.1 Зміст та визначення раціонального використання та охорони земель.
- 1.2 Особливості охорони земель.
- 1.3 Вимоги до землекористувачів та власників землі.

1.1 Зміст та визначення раціонального використання та охорони земель

Відповідно до джерела [1] **використання земель** – це вдосконалення розподілу земель відповідно до перспектив розвитку економіки, поліпшення організації території та визначення інших напрямів раціонального використання земель та їх охорони загалом по державі, регіонах та інших адміністративних утвореннях.

Ефективно використовувати земельні ресурси можна лише за умови вирішення таких важливих завдань, як розмежування права державної та комунальної форм власності, створення системи державного земельного кадастру, державного контролю за використанням земель, моніторингу земель, розвитку ринкового землевпорядкування, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів у галузі управління використанням земельних ресурсів [2].

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» раціональне використання землі є обов'язковою екологічною вимогою під час використання цього природного ресурсу, адже закон у сфері екології чітко зазначає, що використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з дотриманням раціонального та економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій [3]. У статті 5 Земельного кодексу

України визначено забезпечення раціонального використання та охорони земель принципом земельного законодавства [4].

1.2 Особливості охорони земель

Відповідно до джерела [5] **охорона земель** – це система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. Об'єктом особливої охорони держави є всі землі в межах території України.

Завданнями охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель.

Відповідно до статті 22 Закону України «Про охорону земель» система заходів у галузі охорони земель містить:

- державну комплексну систему спостережень;
- розробку загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання та охорони земель, документації зі землеустрою в галузі охорони земель;
- створення екологічної мережі;
- здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель;
- економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів;
- стандартизацію та нормування.

Усі землі в межах кордонів України є об'єктом особливої охорони.

1.3 Вимоги до землекористувачів та власників землі

Відповідно до статті 35 Закону України «Про охорону земель» власники й землекористувачі, зокрема орендарі, земельних ділянок під час здійснення господарської діяльності зобов'язані:

- дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства України;
- проводити на земельних ділянках господарську діяльність способами, які не завдають шкідливого впливу на стан земель та родючість ґрунтів;
- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологічно безпечних технологій оброблення й техніки, здійснення інших заходів, які зменшують негативний вплив на ґрунти, запобігають безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо;
- дотримуватися стандартів, нормативів під час здійснення протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів;
- надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів;
- сприяти систематичному проведенню вишукувальних, обстежувальних, розвідувальних робіт за станом земель, динамікою родючості ґрунтів;
- своєчасно інформувати відповідні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо стану, деградації та забруднення земельних ділянок;
- забезпечувати додержання встановленого законодавством України режиму використання земель, що підлягають особливій охороні;
- забезпечувати використання земельних ділянок за цільовим призначенням та дотримуватися встановлених обмежень (обтяжень) на земельну ділянку;

- забезпечувати захист земель від ерозії, виснаження, забруднення, засмічення, засолення, осолонцювання, підкислення, перезволоження, підтоплення, заростання бур'янами, чагарниками та дрібноліссям;
- вживати заходів щодо запобігання негативному й екологічно небезпечному впливу на земельні ділянки та ліквідації наслідків цього впливу.

Контрольні запитання

1. Що таке використання земель?
2. Яким законом регламентуються заходи у галузі охорони земель?
3. Що таке охорона земель?
4. Які основні принципи земельного законодавства?

ТЕМА 2 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ СВІТУ

План

- 2.1 Загальні положення про раціональне використання та охорону земель.
- 2.2 Земля – складовий елемент екосистеми планети.
- 2.3 Єдиний земельний фонд.

2.1 Загальні положення про раціональне використання та охорону земель

Земельні ресурси – частина земельного фонду, яка може бути використаною у народному господарстві. **Земельні ресурси** – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення та господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві [6].

Охорона та раціональне використання земель все більше набуває актуальності у зв'язку зі збільшенням антропогенного чинника. Проблеми взаємодії людини з навколишнім природним середовищем виходять на передній план у розрізі наслідків, що в негативний бік змінюють світ та загрожують звичному існуванню людини. Незважаючи на нестачу практичних кроків до зменшення антропогенного впливу людини на навколишнє середовище, переворот у мисленні людини щодо ставлення до природи відбувся. Зараз у людства є чітке розуміння необхідності переходу від суто споживацького використання природних ресурсів до раціонального та дбайливого ставлення до навколишнього середовища. Проте реалізації такого переходу заважає постійне змагання держав світу за економічне лідерство, що вимагає збільшення промислового виробництва, а отже, ще більшого антропогенного впливу на навколишнє середовище.

У боротьбі за прибуток держави загалом та їхній бізнес зокрема нехтують елементарними правилами збереження природного середовища, що, наприклад, для земель обертається втратою продуктивності та деградацією. Людина поступово змінює природне середовище, створюючи недосконалий та іноді небезпечний матеріальний світ.

2.2 Земля – складовий елемент екосистеми планети

Виступаючи складовим елементом екосистеми планети, земля відіграє важливу економічну роль в житті будь-якого суспільства. Земля виступає середовищем для життя, дає продукти харчування та ресурси.

Обсяг земельних ресурсів є обмеженим. Під час використання землі людина може її виснажити або поліпшити, але не може відтворити. Земля є унікальним природним середовищем, яке потребує обережного ставлення. Варто пам'ятати, що природні ресурси планети є вичерпними, а людство цілком залежить від запасів цих ресурсів та екологічного стану навколишнього середовища. Охорона земель незалежно від їхнього цільового призначення,

раціональне використання природних багатств повинне стати постійним орієнтиром для людства. Від цього залежить наше подальше життя.

2.3 Єдиний земельний фонд

Земельні ресурси є одним із найважливіших компонентів природно-ресурсного потенціалу людства та основою розвитку сільського господарства. Загальна площа суші Землі становить близько 13 млрд га. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), у 2023 році площа сільськогосподарських земель світу становила близько 4,8 млрд га, або понад третину земельного фонду планети. Із них близько 1,6 млрд га припадало на рілля та багаторічні насадження, а близько 3,2 млрд га – на природні кормові угіддя та пасовища.

Незважаючи на те, що орні землі займають лише близько 12 % площі суші Землі, саме вони забезпечують основну частину світового виробництва продовольства. Водночас площа ріллі в розрахунку на одного жителя постійно скорочується внаслідок зростання чисельності населення, урбанізації та деградації земель. За останні два десятиліття площа світової ріллі збільшилася приблизно на 80 млн га, тоді як площа пасовищ скоротилася майже на 150 млн га.

Сучасними проблемами використання земельних ресурсів є деградація ґрунтів, ерозія, опустелювання, забруднення земель, а також вилучення продуктивних угідь для потреб промислового та житлового будівництва. За оцінками FAO, понад 1,6 млрд га земель світу вже зазнали різних форм деградації, що негативно впливає на продовольчу безпеку та екологічну стійкість територій.

Раціональне використання та охорона земельних ресурсів є важливою передумовою забезпечення сталого розвитку, збереження родючості ґрунтів та задоволення зростаючих потреб населення у продовольстві.

Єдиний державний земельний фонд – юридична категорія, що характеризує цілісність і неподільність земельного фонду країни як об'єкта права власності, єдиним суб'єктом якої є держава. Увійшла в земельне законодавство колишнього СРСР та України після проведення націоналізації в 1917 році. Належність земель до єдиного державного земельного фонду означала заборону цивільного обігу земельних ділянок та запровадження єдиної форми власності на землю – державної. Категорія «єдиний державний земельний фонд» втратила своє значення.

Контрольні запитання

1. Що називають земельними ресурсами?
2. Яку роль відіграє земля в житті людини та суспільства?
3. Яке значення раціонального використання та охорони земель?
4. Що таке єдиний земельний фонд?

ТЕМА 3 ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ СВІТУ

План

- 3.1 Земельні ресурси.
- 3.2 Агроекологічний потенціал ґрунту.
- 3.3 Фактори, що впливають на погіршення земель.

3.1 Земельні ресурси

Земельні ресурси – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення та господарської діяльності, основний засіб

виробництва в сільському та лісовому господарстві. Територію теж можна вважати своєрідним ресурсом. Вона слугує просторовою основою для розміщення всіх галузей господарства [6].

Земельні ресурси є одним із найважливіших видів природних ресурсів та матеріальною основою господарської діяльності людини. Загальна площа суходолу Землі становить близько 149 млн км² (14,9 млрд га), що дорівнює приблизно 29 % поверхні планети. Земельний фонд світу оцінюється приблизно у 13,0–13,4 млрд га.

За даними FAO, площа сільськогосподарських земель світу становить близько 4,8 млрд га, або понад 36 % площі суші. Із них близько 1,6 млрд га припадає на рілля та багаторічні насадження, а близько 3,2 млрд га – на природні кормові угіддя та пасовища. Ліси займають близько 4,0 млрд га, що становить приблизно 31 % площі суші.

Незважаючи на те, що орні землі займають лише близько 12 % площі суходолу, вони забезпечують основну частину світового виробництва продовольства. Водночас земельні ресурси зазнають значного антропогенного навантаження. Серед найгостріших проблем сучасності – ерозія ґрунтів, опустелювання, засолення, забруднення земель, зниження родючості ґрунтів та вилучення продуктивних угідь під забудову.

Розподіл земельних ресурсів між регіонами світу є нерівномірним. Найбільші площі орних земель зосереджені в країнах Азії, Північної Америки та Європи, тоді як значна частина пасовищ розташована в Африці, Азії та Австралії. Забезпеченість земельними ресурсами в розрахунку на одного жителя постійно зменшується через зростання чисельності населення та урбанізацію.

Раціональне використання та охорона земельних ресурсів є необхідною умовою забезпечення продовольчої безпеки, збереження природних екосистем і досягнення цілей сталого розвитку.

3.2 Агроекологічний потенціал ґрунту

Агроекологічний потенціал ґрунту визначається здатністю ґрунтів виконувати функцію сільськогосподарських угідь, створювати оптимальні умови для зростання та розвитку сільськогосподарських рослин, а також підтримувати екологічну рівновагу в агроландшафтах і природному середовищі.

Агроекологічний потенціал ґрунтів визначається за такими показниками:

- потужність гумусного шару ґрунту;
- вміст поживних речовин (фосфор, калій);
- рівень і мінералізація ґрунтових вод;
- біотичний потенціал, або біопродуктивність земельних угідь (середньорічне продуктивне зволоження, період вегетації, середньорічний радіаційний баланс);
- стійкість ґрунтів до забруднення (активні температури, крутизна схилів, кам'янистість, структурність, питомий опір, механічний склад, вміст гумусу, тип водного режиму, реакція рН, місткість іонів, залісненість, розораність, господарська освоєність);
- забрудненість радіонуклідами (цезій, стронцій, плутоній, америцій), важкими металами (валовий вміст у ґрунті бору, молібдену, марганцю, цинку, кобальту, нікелю, міді, хрому, свинцю тощо), пестицидами й мінеральними добривами з урахуванням природних особливостей ґрунтів;
- несприятливі природно-антропогенні процеси (ступінь ураженості територій яружною та площинною ерозією, зсувами, суфозією лесових порід, дефляцією, карстом, селями, засоленням, підтопленням, просіданням й обваленням над гірничими виробками тощо).

3.3 Фактори, що впливають на погіршення земель

Узагальнюючи, можна сказати, що взаємодія людини з природним середовищем неминуче призводить до антропогенного впливу на останнє, що негативно впливає на стан земельних ресурсів.

Внаслідок господарської діяльності людини відбувається як умисний вплив на землю, так і ненавмисний, як побічний наслідок від умисного. Обидва призводять до погіршення стану земельних ресурсів на відповідній території. Ненавмисний вплив на навколишнє середовище не завжди можна заздалегідь прорахувати та оцінити, що тільки посилює проблему.

Порушення ґрунтів – сукупність природних та антропогенних процесів, що призводять до зміни механічних і фізико-хімічних властивостей ґрунту.

Діяльність людини в процесі будівництва, механічної обробки ґрунтів, переміщення транспорту, хімічне забруднення та неправильне ведення сільського господарства на землі, наприклад, внесення добрив неорганічного походження, використання пестицидів, випас худоби, є основними причинами порушення ґрунтів, що посилюються під дією дощу та вітру.

Контрольні запитання

1. Що входить до сукупних ресурсів земної території?
2. Що становить агроекологічний потенціал ґрунту?
3. Якими показниками визначається агроекологічний потенціал ґрунту?
4. Які фактори погіршують стан земельних ресурсів?

ТЕМА 4 ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

План

- 4.1 Земельний фонд України.
- 4.2 Стан земель України.
- 4.3 Проблеми використання земель в Україні.

4.1 Земельний фонд України

Земельний фонд України – сукупність земель усіх форм власності.

Україна є однією з землезабезпечених країн світу та належить до держав із великою розораністю землі.

Земельний фонд України є основою:

- сільського господарства;
- розвитку населених пунктів;
- природоохоронної діяльності;
- розміщення промисловості та транспорту;
- забезпечення екологічної безпеки держави.

Форми власності на землю в Україні

В Україні існують такі форми власності на землю:

- державна;
- комунальна;
- приватна.

Основні функції земельного фонду

Земельний фонд виконує:

- економічну функцію – забезпечує розвиток сільського господарства, промисловості, транспорту;
- екологічну функцію – збереження природних ресурсів та екологічної рівноваги;
- соціальну функцію – забезпечення населення територіями для проживання та відпочинку;
- культурну функцію – охорона історико-культурних об'єктів.

Найбільшу площу займають:

- сільськогосподарські землі;
- ліси;
- забудовані території;
- землі водного фонду.

4.2 Стан земель в Україні

Україна має один із найвищих показників розораності земель у Європі, тому питання охорони ґрунтів і раціонального використання земель є дуже актуальними. Стан земельних ресурсів України сьогодні можна охарактеризувати таким, що викликає занепокоєність. Незважаючи на те, що понад 60 % земельного фонду України складають чорноземи, непридатними для ведення сільськогосподарських робіт сьогодні є значні площі. Через антропогенний вплив та інтенсивне сільськогосподарське використання зменшується родючість ґрунтів.

Антропогенний вплив та постійно зростаюче техногенне навантаження призводить до порушення природної стійкості лісових екосистем.

Суттєвий вплив на стан лісових ресурсів України справила аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Значні площі лісів у північних районах Житомирської, Київської, Рівненської та Чернігівської областей зазнали радіоактивного забруднення. Незважаючи на поступове зниження рівня радіаційного забруднення внаслідок природного розпаду радіонуклідів, окремі території й надалі потребують спеціального режиму природокористування та постійного радіаційного моніторингу.

У сучасних умовах основними чинниками деградації лісових екосистем України є лісові пожежі, зміна клімату, поширення шкідників і хвороб лісу, антропогенне навантаження, а також наслідки воєнних дій. Значної шкоди лісовому фонду завдають пожежі, пошкодження ґрунтового покриву, мінування територій та руйнування природних екосистем у районах бойових дій.

Раціональне використання, охорона та відтворення лісових ресурсів є важливими складовими екологічної безпеки держави та необхідною умовою збереження біорізноманіття й підтримання екологічної рівноваги.

Однією з головних екологічних проблем країни є проблема забрудненості поверхневих та підземних вод. Незважаючи на значні запаси прісної води її якість погіршується з кожним роком. До основних причин забруднення

поверхневих та підземних вод належать скид побутових і промислових стічних вод до водних об'єктів, забруднення водоймищ у процесі поверхневого стоку води з забруднених територій, промислова діяльність та техногенні аварії.

4.3 Проблеми використання земель в Україні

Проблеми, пов'язані з використанням земельних ресурсів, в Україні останніми роками тільки посилилися. Досягнення в сільськогосподарській сфері відбуваються за рахунок інтенсивного використання та виснаження ґрунтів. Одночасно відбувається вилучення цінних сільськогосподарських земель під промислове будівництво, збільшується хімічне забруднення ґрунтів.

Використання пестицидів призводить до того, що збільшується пестицидне навантаження на ґрунти, що є небезпечним для людини. У світі існують десятки тисяч форм пестицидів, токсичність яких залежить від тривалості впливу та концентрації. Хімічні речовини, що входять до складу мінеральних добрив, здатні зберігатися у природі протягом тривалого часу та наносити шкоду нашому здоров'ю.

Намагання обмежити використання пестицидів, як це робиться в деяких інших країнах світу не дало результатів. Виробнику вигідно використовувати більш дешеву сировину, що знижує собівартість кінцевої продукції та дозволяє отримати більший прибуток і використання відносно дешевих, але шкідливих для здоров'я хімічних речовин, що використовують фермери, не є виключенням.

Не краща ситуація склалася в лісовому господарстві. Неконтрольована вирубка лісів призводить до поширення ерозійних процесів. Відповідно до джерела [11] в Україні щорічно виникає близько трьох тисяч лісових пожеж на площі понад 3 000 га, внаслідок яких змінюється екосистема місцевості, змінюється флора та фауна. Забруднення навколишнього середовища призводить до виникнення хвороб лісу. Сьогодні площа осередків шкідників і хвороб лісу перевищує 500 тис. га, майже половина з них потребує проведення

заходів боротьби [11]. Лісовідновлення та лісовідтворення є недостатнім для стабілізування ситуації.

Контрольні запитання

1. Що таке Земельний фонд України?
2. Які екологічні проблеми виникають у процесі використання земель?
3. Які проблеми існують під час використання поверхневих та підземних вод?
4. Які проблеми виникають у процесі використання лісів?

ТЕМА 5 ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

План

- 5.1 Цільове призначення земель України.
- 5.2 Зміна цільового призначення земель.

5.1 Цільове призначення земель України

Відповідно до джерела [4] всі землі у межах території України незалежно від їхнього природного стану складають одне ціле – землі України.

Цільове призначення земель України – це встановлений законодавством порядок, умови та мета використання земельних ділянок відповідно до їхньої категорії. Воно визначає, для яких потреб може використовуватися певна земельна ділянка.

Цільове призначення земель встановлюється відповідно до Земельного кодексу України [4] та зазначається у документації з землеустрою і Державному земельному кадастрі.

Відповідно до цільового призначення розрізняють такі категорії земель [4]:

- землі сільськогосподарського призначення;
- землі житлової та громадської забудови;
- землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- землі оздоровчого призначення;
- землі рекреаційного призначення;
- землі історико-культурного призначення;
- землі лісового фонду;
- землі водного фонду;
- землі промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення.

Цільове призначення:

- забезпечує раціональне використання земель;
- запобігає нецільовому використанню територій;
- сприяє охороні земельних ресурсів;
- є основою для державного контролю та планування територій.

Належність земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень. Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які ухвалюють рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель і затверджують проєкти землеустрою або ухвалюють рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення.

Громадяни та юридичні особи, а також органи влади, які не мають зазначених повноважень, не мають права змінювати належність земельної ділянки до певної категорії земель. Але всі суб'єкти права власності та права користування земельними ділянками, зокрема й органи, які мають право

встановлювати та змінювати категорії земель, зобов'язані забезпечити використання земельних ділянок відповідно до визначеного у встановленому порядку їхнього цільового призначення.

5.2 Зміна цільового призначення земель

Зміна цільового призначення земельної ділянки здійснюється у встановленому законом порядку та потребує:

- розроблення документації з землеустрою;
- погодження відповідних органів;
- внесення змін до Державного земельного кадастру.

Механізм встановлення та зміни цільового призначення земельних ділянок тісно пов'язаний із компетенцією органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо розпорядження землями державної та комунальної власності. Відповідно до чинного земельного законодавства України вказані вище органи розпоряджаються землями, які перебувають відповідно у державній та комунальній власності шляхом продажу земель, безоплатної передачі у приватну власність громадянам, надання їх в оренду чи передачі їх у постійне користування. Реалізуючи зазначені повноваження, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування мають право змінювати цільове призначення земельних ділянок, які відчужуються або передаються в оренду чи постійне користування.

Зміна цільового призначення земель характерна й під час здійснення інших функцій у галузі регулювання земельних відносин. Мова йде про здійснення такої функції як викуп (вилучення) земель для суспільних та інших потреб. Орган, який здійснив викуп (вилучення) земельної ділянки для зазначених потреб, має право змінити її цільове призначення.

Крім того, громадяни та юридичні особи, яким земельні ділянки належать за правом власності, мають право звернутися до відповідного органу

виконавчої влади чи місцевого самоврядування за місцем розташування земельної ділянки із заявою про зміну її цільового призначення.

Відповідно до ст. 20 [4] зміна цільового призначення земельних ділянок здійснюється за проєктами землеустрою щодо їх відведення. Зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок.

Зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності провадиться:

- щодо земельних ділянок, розташованих у межах населеного пункту – сільською, селищною, міською радою;
- щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів – районною державною адміністрацією;
- щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів, що не входять до території району (якщо районна державна адміністрація не утворена – обласною державною адміністрацією).

Зміна цільового призначення земельних ділянок державної або комунальної власності проводиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які ухвалюють рішення про затвердження проєктів землеустрою щодо відведення земельних ділянок та передачу цих ділянок у власність або надання у користування.

Порушення цільового призначення земель може призвести до адміністративної або іншої юридичної відповідальності.

Контрольні запитання

1. Яке цільове призначення земель України?
2. Як визначається належність земель до тієї чи іншої категорії?

ТЕМА 6 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

- 6.1 Склад земель сільськогосподарського призначення.
- 6.2 Основні проблеми використання сільськогосподарських земель.
- 6.3 Охорона земель сільськогосподарського призначення.
- 6.4 Державний контроль у сфері охорони земель.

6.1 Склад земель сільськогосподарського призначення

Землі сільськогосподарського призначення є основним засобом виробництва та предметом праці у сільському господарстві. Відповідно до ст. 22 Земельного кодексу України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей [4].

Визначають дві основні правові ознаки зазначених земель:

- надання земель для потреб сільського господарства;
- призначення земель для використання у сфері сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 Земельного кодексу України до земель сільськогосподарського призначення належать [4]:

- сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);
- несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи та прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що належать до земель лісового фонду, землі під господарськими будівлями і дворами, землі

тимчасової консервації тощо), які є лише територіальним базисом і необхідні для організації сільськогосподарського виробництва та пов'язаних із ним видів діяльності. До таких земель належать деградовані землі, які тимчасово виведені з сільськогосподарського обробітку з метою виконання комплексу заходів щодо штучного відновлення родючості ґрунтів.

Відповідно до джерела [4] землі сільськогосподарського призначення повинні використовуватися відповідно до їхнього цільового призначення.

Землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування [4]:

- громадянам – для ведення особистого сільського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства;
- сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;
- сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідних і навчальних цілей, пропаганди провідного досвіду ведення сільського господарства;
- несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства;
- оптовим ринкам сільськогосподарської продукції – для розміщення власної інфраструктури.

Землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватись у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Землі сільськогосподарського призначення мають:

- економічне значення – забезпечують виробництво продуктів харчування та сировини;

– соціальне значення – створюють робочі місця та забезпечують населення продовольством;

– екологічне значення – впливають на стан довкілля та природну рівновагу.

Раціональне використання таких земель є необхідною умовою сталого розвитку держави.

6.2 Основні проблеми використання сільськогосподарських земель

Серед основних проблем можна виділити:

1. Ерозія ґрунтів. Ерозія є одним із найнебезпечніших процесів деградації земель. Вона буває:

- водна;
- вітрова.

Ерозія призводить до:

- втрати гумусу;
- зменшення врожайності;
- руйнування структури ґрунту.

2. Виснаження ґрунтів. Надмірне використання земель без внесення добрив та дотримання сівозмін спричиняє зниження родючості ґрунтів.

3. Забруднення земель. Причинами забруднення є:

- надмірне застосування пестицидів;
- мінеральні добрива;
- промислові відходи;
- радіаційне забруднення.

4. Надмірна розораність території. Україна має один із найвищих показників розораності земель у Європі, що негативно впливає на екологічний стан територій.

5. Самовільна зміна цільового призначення земель. Нераціональне вилучення сільськогосподарських земель під забудову зменшує площі продуктивних угідь.

6.3 Охорона земель сільськогосподарського призначення

Охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та екологічних заходів, спрямованих на:

- раціональне використання земель;
- запобігання деградації ґрунтів;
- відновлення родючості;
- захист земель від негативного впливу.

Основні заходи охорони земель:

- впровадження сівозмін;
- боротьба з ерозією;
- рекультивація порушених земель;
- агролісомеліорація;
- контроль за використанням добрив і хімікатів;
- консервація деградованих земель;
- державний моніторинг земель.

Шляхи покращення використання сільськогосподарських земель

Для підвищення ефективності використання земель необхідно:

- впроваджувати сучасні агротехнології;
- здійснювати цифровий моніторинг земель;
- зменшувати рівень розораності;
- збільшувати площі полезахисних лісосмуг;
- стимулювати органічне землеробство;
- удосконалювати земельне законодавство;
- підвищувати екологічну свідомість землекористувачів.

6.4 Державний контроль у сфері охорони земель

Контроль за використанням та охороною земель здійснюють:

- органи державної влади;
- органи місцевого самоврядування;
- Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру.

Основними формами контролю є:

- перевірки землекористувачів;
- моніторинг земель;
- ведення державного земельного кадастру;
- притягнення порушників до відповідальності.

Раціональне використання та охорона земель сільськогосподарського призначення є важливою умовою забезпечення продовольчої безпеки, економічної стабільності та екологічної рівноваги України. Ефективне землекористування повинно поєднувати економічну вигоду зі збереженням природних властивостей ґрунтів. Лише за умови дотримання принципів раціонального використання земель можливо забезпечити їх збереження для майбутніх поколінь.

Контрольні запитання

1. Що входить до складу земель сільськогосподарського призначення?
2. Назвіть основні проблеми при використанні земель сільськогосподарського призначення.
3. Назвіть основні заходи щодо охорони земель сільськогосподарського призначення.
4. Здійснення державного контролю у сфері охорони земель сільськогосподарського призначення.
5. Які існують шляхи покращення використання сільськогосподарських земель?

ТЕМА 7 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЖИТЛОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ

План

7.1 Склад земель житлової та громадської забудови.

7.2 Особливості використання земель житлової та громадської забудови.

7.1 Склад земель житлової та громадської забудови

До земель житлової та громадської забудови належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування [4].

До складу земель житлової та громадської забудови належать:

- земельні ділянки під індивідуальною житловою забудовою;
- земельні ділянки під багатоквартирними житловими будинками;
- земельні ділянки під громадськими будівлями та спорудами;
- території загального користування;
- земельні ділянки під об'єктами соціальної інфраструктури.

Відповідно до ст. 39 [4] використання земель житлової та громадської забудови здійснюється відповідно до генерального плану населеного пункту, іншої містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотриманням будівельних норм, державних стандартів і норм. Міська межа визначається проектом планування забудови міста або техніко-економічним обґрунтуванням розвитку міста.

Житловою забудовою вважається земельна ділянка, у межах якої розміщується житловий фонд. Житлова забудова передбачає як нове будівництво, так і реставрацію, реконструкцію, благоустрій та капітальний ремонт об'єктів.

Громадською забудовою вважається земельна ділянка, на якій розташовані будинки та споруди громадського призначення: будинки дитячих дошкільних закладів, будинки навчальних закладів, будинки та споруди для охорони здоров'я й відпочинку; будинки підприємств торгівлі та громадського харчування, будинки підприємств побутового обслуговування населення тощо.

Юридичні та фізичні особи виступають суб'єктами права власності або користування (оренди) на землях житлової та громадської забудови.

Землі житлової забудови використовуються для будівництва та обслуговування житлових будинків, господарських будівель і споруд.

Власниками таких земель можуть бути громадяни, юридичні особи, територіальні громади та держава. Земельні ділянки можуть перебувати у приватній, комунальній або державній власності.

Основними видами використання земель житлової забудови є:

- будівництво та обслуговування індивідуальних житлових будинків;
- будівництво багатоквартирних житлових комплексів;
- розміщення допоміжних господарських споруд;
- благоустрій прибудинкових територій.

Використання земельних ділянок повинно відповідати цільовому призначенню, визначеному в Державному земельному кадастрі та документації із землеустрою.

Зміна цільового призначення земельної ділянки здійснюється відповідно до вимог земельного та містобудівного законодавства з урахуванням містобудівної документації.

7.2 Особливості використання земель житлової та громадської забудови

Землі громадської забудови призначені для розміщення будівель та споруд, що забезпечують суспільні потреби населення.

До об'єктів громадської забудови належать:

- заклади освіти;

- заклади охорони здоров'я;
- адміністративні будівлі;
- культурно-мистецькі установи;
- спортивні комплекси;
- торговельні та офісні центри;
- релігійні споруди.

Особливістю використання земель громадської забудови є необхідність забезпечення доступності об'єктів для населення, дотримання санітарних, екологічних, протипожежних та будівельних норм.

Під час проєктування громадських об'єктів враховуються вимоги щодо інклюзивності середовища, транспортної доступності, організації паркувальних місць та благоустрою прилеглих територій.

Важливим завданням є забезпечення збалансованого розміщення об'єктів громадського призначення в межах населених пунктів відповідно до потреб населення.

Раціональне використання земель житлової та громадської забудови здійснюється на підставі містобудівної документації.

Основними видами містобудівної документації є:

- генеральний план населеного пункту;
- комплексний план просторового розвитку території територіальної громади;
- план зонування території;
- детальний план території.

Містобудівна документація визначає функціональне призначення територій, параметри забудови, допустимі види використання земельних ділянок, обмеження щодо забудови та перспективи розвитку території.

Саме на основі містобудівної документації ухвалюються рішення щодо відведення земельних ділянок, зміни їх цільового призначення та видачі містобудівних умов і обмежень.

Під час використання земель житлової та громадської забудови можуть встановлюватися певні обмеження та обтяження.

До найбільш поширених належать:

- санітарно-захисні зони;
- охоронні зони інженерних мереж;
- прибережні захисні смуги;
- зони охорони культурної спадщини;
- охоронні зони об'єктів транспорту та зв'язку;
- обмеження, пов'язані з вимогами цивільного захисту населення.

Такі обмеження спрямовані на забезпечення безпеки населення, охорону навколишнього природного середовища та збереження культурної спадщини.

Інформація про встановлені обмеження підлягає внесенню до Державного земельного кадастру та враховується в разі здійснення земельних відносин.

Сучасний розвиток населених пунктів супроводжується низкою проблем, серед яких:

- надмірна щільність забудови;
- дефіцит громадських просторів;
- зношеність житлового фонду;
- недостатній розвиток транспортної інфраструктури;
- порушення принципів сталого розвитку територій.

В умовах післявоєнного відновлення України особливого значення набувають питання реконструкції зруйнованих територій, формування безбар'єрного середовища, підвищення енергоефективності будівель та впровадження сучасних геоінформаційних технологій у процеси планування й управління територіями.

Перспективними напрямками розвитку є:

- цифровізація містобудівної діяльності;
- використання геоінформаційних систем;
- розвиток концепції «розумного міста»;
- створення комфортного та безпечного міського середовища;

– забезпечення сталого використання земельних ресурсів.

Землі житлової та громадської забудови є основою просторового розвитку населених пунктів та забезпечення життєдіяльності населення. Ефективне управління такими землями передбачає дотримання вимог земельного і містобудівного законодавства, врахування обмежень у використанні територій та застосування сучасних підходів до просторового планування. Раціональне використання земель житлової та громадської забудови сприяє підвищенню якості життя населення та сталому розвитку територіальних громад.

Контрольні запитання

1. Які земельні ділянки належать до земель житлової та громадської забудови та яке їхнє основне цільове призначення?
2. У чому полягають особливості правового режиму земель житлової забудови та які види їх використання є найбільш поширеними?
3. Які об'єкти можуть розміщуватися на землях громадської забудови та які вимоги висуваються до їх використання?
4. Яку роль відіграє містобудівна документація у плануванні та використанні земель житлової та громадської забудови?
5. Які обмеження та обтяження можуть встановлюватися щодо земель житлової та громадської забудови та з якою метою вони впроваджуються?

ТЕМА 8 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ТА ІНШОГО ПРИРОДООХОРОННОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

8.1 Склад земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

8.2 Особливості використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

8.1 Склад земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення

Землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші й водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду [4; 17].

Порядок створення та оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюється Законом України «Про природно-заповідний фонд України». Зазначеним Законом визначено категорії об'єктів природно-заповідного фонду, кожна з яких має особливості правового статусу, порядку організації та функціонування, режиму використання земель природних територій та об'єктів.

До земель природно-заповідного фонду належать території та об'єкти, визначені Земельним кодексом України, а також Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Природні заповідники України – це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, покликані зберігати в природному стані типові або виняткові для цієї ландшафтної зони природні комплекси з усією сукупністю їхніх компонентів, вивчати природні процеси і явища, що відбуваються в них, розробляти наукові засади охорони довкілля, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Ділянки землі та водного простору, які належать до заповідників, вилучаються з господарського користування. Заповідники – вища форма охорони природних територій, природна лабораторія, де ведуться комплексні наукові дослідження. Заповідники є в кожному великому природному комплексі.

8.2 Особливості використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення

Основним законодавчим актом, який регулює порядок створення, діяльності та охорони об'єктів природно-заповідного фонду нашої держави є Закон України «Про природно-заповідний фонд України».

Природно-заповідний фонд охороняється законодавством України як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення та використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Правовий статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду також регулюється Конституцією України (ст. 13, 14) та такими законами України:

1. «Про охорону навколишнього природного середовища».
2. «Про природно-заповідний фонд України».

Об'єктам природно-заповідного фонду присвячена Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні, затверджена постановою Верховної Ради України від 22.09.1994 № 177/94-ВР.

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки, затверджена Законом України від 21.09.2000 № 1989-III.

Контрольні запитання

1. Що належить до земель природно-заповідного фонду?
2. Як встановлюється порядок створення та оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду?
3. Як здійснюється охорона земель природно-заповідного фонду?
4. Як здійснюється регулювання та використання земель природно-заповідного фонду України?

ТЕМА 9 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ОЗДОРОВЧОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

- 9.1 Склад земель оздоровчого призначення.
- 9.2 Особливості використання земель оздоровчого призначення.

9.1 Склад земель оздоровчого призначення

Землі оздоровчого призначення займають особливе місце серед природних ресурсів, оскільки безпосередньо пов'язані зі збереженням здоров'я населення та профілактикою захворювань. До них належать території, що мають природні лікувальні властивості: мінеральні води, лікувальні грязі, кліматичні умови, морські узбережжя, лісові масиви тощо.

У сучасних умовах зростає навантаження на ці території через розвиток туризму, урбанізацію та господарську діяльність, що робить питання їх раціонального використання та охорони особливо актуальним.

Землі оздоровчого призначення – це землі, що використовуються або можуть використовуватися для організації лікування, профілактики захворювань і відпочинку населення.

До них належать:

- курорти (бальнеологічні, грязьові, кліматичні);
- санаторно-курортні заклади;
- території з природними лікувальними ресурсами;
- рекреаційні зони з оздоровчою функцією.

Основною їхньою цінністю є природні фактори, які мають лікувальні властивості.

9.2 Особливості використання земель оздоровчого призначення

Раціональне використання земель оздоровчого призначення передбачає:

1. Цільове використання. Землі повинні використовуватися відповідно до їхнього функціонального призначення – для лікування, реабілітації та відпочинку.

2. Збереження природних лікувальних ресурсів. Необхідно забезпечити охорону мінеральних вод, грязей, кліматичних умов від виснаження та забруднення.

3. Обмеження господарської діяльності. На таких землях забороняється або обмежується діяльність, яка може негативно впливати на їхні природні властивості (промислове будівництво, забруднення, вирубка лісів тощо).

4. Науково обґрунтоване використання. Використання ресурсів повинно базуватися на екологічних нормах та медичних дослідженнях.

5. Баланс між використанням і відновленням. Важливо забезпечити відтворення природних ресурсів та підтримку екологічної рівноваги.

Серед ключових проблем можна виділити:

- забруднення довкілля (повітря, води, ґрунтів);
- надмірну забудову територій;
- нераціональне використання мінеральних ресурсів;
- зміну природних ландшафтів;
- кліматичні зміни;
- недостатній контроль із боку держави.

Ці фактори можуть призвести до втрати лікувальних властивостей територій.

Охорона цих земель містить систему правових, організаційних та екологічних заходів:

1. Правове регулювання. Встановлення спеціального режиму використання земель, визначення санітарних зон і округів охорони курортів.

2. Зонування територій. Поділ на:

- зону суворої охорони;
- зону обмеженої діяльності;
- господарську зону.

3. Моніторинг стану довкілля – постійне спостереження за якістю природних ресурсів.

4. Контроль за діяльністю підприємств – запобігання шкідливим викидам і забрудненню.

5. Відновлювальні заходи. Рекультивація земель, озеленення, очищення водних об'єктів.

6. Роль держави та суспільства. Ефективна охорона земель оздоровчого призначення неможлива без:

- державного управління та контролю;
- екологічної політики;
- участі місцевих громад;

– екологічної свідомості населення.

Важливо формувати відповідальне ставлення до природних ресурсів як до національного багатства.

Землі оздоровчого призначення є унікальним природним ресурсом, що має велике значення для здоров'я населення та економіки країни. Їхнє раціональне використання та охорона повинні базуватися на принципах сталого розвитку, екологічної безпеки та наукового підходу.

Збереження цих територій – це не лише екологічне, а й соціальне завдання, від якого залежить якість життя сучасних і майбутніх поколінь.

Контрольні запитання

1. Що належить до земель оздоровчого призначення та які природні лікувальні ресурси можуть на них розташовуватися?
2. Які основні вимоги висуваються до раціонального використання земель оздоровчого призначення?
3. Які заходи здійснюються для охорони земель оздоровчого призначення та збереження їхніх лікувальних властивостей?
4. Які обмеження господарської діяльності можуть встановлюватися в межах земель оздоровчого призначення та санітарних округів їхньої охорони?
5. Яке значення мають землі оздоровчого призначення для забезпечення сталого розвитку територій та збереження природних лікувальних ресурсів?

ТЕМА 10 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

- 10.1 Склад земель рекреаційного призначення.

10.2 Особливості використання земель рекреаційного призначення.

10.1 Склад земель рекреаційного призначення

Землі рекреаційного призначення – це території, які використовуються для відпочинку населення, туризму, спорту та оздоровлення. У сучасному світі їхнє значення постійно зростає через урбанізацію, зростання навантаження на довкілля та потребу людей у якісному відновленні фізичних і психологічних ресурсів.

Раціональне використання цих земель є важливою умовою сталого розвитку, оскільки поєднує економічні, соціальні та екологічні інтереси.

До земель рекреаційного призначення належать:

- парки, лісопарки, ботанічні сади;
- зони відпочинку біля водойм;
- туристичні бази та курорти;
- спортивно-оздоровчі комплекси;
- кемпінги, пляжі, зелені зони міст.

Їхня основна функція – забезпечення відпочинку та відновлення здоров'я населення.

10.2 Особливості використання земель рекреаційного призначення

Раціональне використання земель рекреаційного призначення базується на таких принципах:

1. Екологічна збалансованість. Використання територій не повинно призводити до деградації природних ресурсів.

2. Обмеження навантаження. Встановлення допустимого рівня рекреаційного навантаження (кількість відвідувачів, інтенсивність використання).

3. Комплексне планування. Раціональне зонування територій:

- активного відпочинку;
- тихого відпочинку;
- охоронних зон.

4. Відновлення ресурсів. Проведення заходів із рекультивації, озеленення, відновлення ґрунтів і рослинності.

5. Доступність і безпечність. Створення умов для безпечного та доступного відпочинку для всіх груп населення.

6. Основні загрози та проблеми. Нераціональне використання земель рекреаційного призначення призводить до таких проблем:

- забруднення територій (сміття, стічні води);
- витоपтування рослинності;
- ерозія ґрунтів;
- знищення природних ландшафтів;
- надмірна забудова;
- порушення екосистем.

Особливо актуальною є проблема перевантаження популярних зон відпочинку, що призводить до їх деградації.

7. Охорона земель рекреаційного призначення передбачає систему правових, організаційних та екологічних заходів.

Основні напрямки охорони:

1. Правове регулювання:

- встановлення режиму використання земель;
- обмеження забудови;
- контроль за дотриманням екологічних норм.

2. Моніторинг стану земель:

- оцінка екологічного стану;
- контроль за змінами ландшафтів.

3. Інженерні заходи:

- укріплення ґрунтів;
- облаштування доріжок;

- встановлення систем збору відходів.

4. Екологічна освіта:

- формування культури відпочинку;
- інформування населення про правила поведінки.

5. Відновлювальні заходи:

- рекультивація пошкоджених територій;
- відновлення зелених насаджень.

6. Раціональне використання в умовах урбанізації. У містах рекреаційні землі відіграють особливу роль:

- покращують якість повітря;
- знижують рівень шуму;
- створюють комфортне середовище для життя.

Важливими напрямками є:

- розвиток міських парків;
- створення зелених коридорів;
- інтеграція природних зон у міське планування.

7. Міжнародний досвід. У багатьох країнах застосовуються ефективні підходи:

- обмеження кількості відвідувачів (квоти);
- платний доступ до перевантажених територій;
- суворе зонування;
- розвиток екотуризму.

Ці заходи дозволяють зберігати природні ресурси та одночасно використовувати їх для відпочинку.

Раціональне використання та охорона земель рекреаційного призначення є важливою складовою екологічної політики держави.

Контрольні запитання

1. Які земельні ділянки належать до земель рекреаційного призначення та для яких цілей вони використовуються?
2. У чому полягають основні принципи раціонального використання земель рекреаційного призначення?
3. Які види діяльності можуть негативно впливати на стан земель рекреаційного призначення та потребують обмеження або заборони?
4. Які заходи охорони земель рекреаційного призначення забезпечують збереження їхніх природних, оздоровчих та естетичних властивостей?
5. Яке значення мають землі рекреаційного призначення для організації відпочинку населення, розвитку туризму та сталого розвитку територій?

ТЕМА 11 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

11.1 Склад земель історико-культурного призначення.

11.2 Особливості використання земель історико-культурного призначення.

11.1 Склад земель історико-культурного призначення

Землі історико-культурного призначення – це не просто території. Це носії пам'яті, ідентичності та культурної спадщини народу. Вони поєднують матеріальні свідчення історії: археологічні об'єкти, пам'ятки архітектури, історичні ландшафти, місця визначних подій.

У сучасних умовах урбанізації, економічного тиску та воєнних ризиків питання їх раціонального використання та охорони стає особливо актуальним.

До земель історико-культурного призначення належать території, на яких розташовані:

- пам'ятки археології (кургани, городища, стоянки);
- пам'ятки архітектури та містобудування;
- історико-культурні заповідники;
- меморіальні комплекси та місця поховань;
- історичні центри населених пунктів;
- культурні ландшафти.

Ці землі мають особливий правовий режим, який обмежує або регламентує їх використання. До таких земель належать:

1. Києво-Печерська лавра.
2. Софійський собор.
3. Історичний центр Львова.
4. Кам'янець-Подільська фортеця.
5. Хотинська фортеця.
6. Національний заповідник «Хортиця».
7. Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура».

11.2 Особливості використання земель історико-культурного призначення

Раціональне використання означає не просто «використання без шкоди», а баланс між:

- збереженням культурної цінності;
- сучасними потребами суспільства;
- економічною доцільністю.

Ключові принципи:

1. Пріоритет збереження. Будь-яка діяльність повинна підпорядковуватися головній меті – збереженню об'єкта.

2. Наукова обґрунтованість. Рішення щодо використання територій ухвалюються на основі досліджень:

- археологічних;
- історичних;
- геодезичних;
- містобудівних.

3. Обмеження господарської діяльності. Забороняється або обмежується:

- будівництво;
- земляні роботи;
- зміна рельєфу;
- інтенсивне сільське господарство.

4. Інтеграція у сучасне середовище. Допускається адаптивне використання:

- музеєфікація;
- туристична інфраструктура;
- культурні простори.

5. Охорона земель історико-культурного призначення передбачає систему заходів. Правові заходи:

- встановлення охоронних зон;
- державна реєстрація пам'яток;
- накладення обмежень на використання.

Організаційні заходи:

- ведення кадастру пам'яток;
- моніторинг стану територій;
- контроль за використанням.

Інженерно-технічні заходи:

- укріплення об'єктів;
- консервація руїн;
- протиерозійні заходи.

Науково-дослідна діяльність:

- археологічні розкопки;
- реставраційні дослідження;
- цифрова фіксація (3D-моделювання, GIS).

6. Проблеми у сфері використання та охорони. На практиці існує низка серйозних проблем:

- незаконна забудова історичних територій;
- недостатній контроль з боку держави;
- низьке фінансування охоронних заходів;
- вандалізм та розграбування археологічних пам'яток;
- військові дії, що призводять до руйнування культурної спадщини;
- брак актуальних кадастрових даних.

7. Сучасні підходи до збереження. Сьогодні активно впроваджуються інноваційні підходи.

Геоінформаційні системи (GIS) дозволяють:

- картографувати пам'ятки;
- аналізувати ризики;
- контролювати використання територій.

Цифровізація культурної спадщини містить:

- 3D-сканування;
- створення цифрових архівів;
- віртуальні музеї.

Сталий розвиток передбачає поєднання:

- охорони спадщини;
- туризму;
- економічного розвитку регіонів.

Громадська участь передбачає залучення населення:

- до охорони пам'яток;
- до волонтерських програм;
- до популяризації культурної спадщини.

8. Роль держави та міжнародного співробітництва. Держава виконує ключову функцію через:

- законодавче регулювання;
- фінансування;
- контроль і нагляд.

Важливе значення має міжнародна співпраця:

- участь у програмах охорони культурної спадщини;
- підтримка міжнародних організацій;
- обмін досвідом.

Землі історико-культурного призначення – це обмежений і невідновлюваний ресурс. Їх раціональне використання повинно базуватися на принципах сталого розвитку, наукової обґрунтованості та пріоритету збереження.

Ефективна охорона можлива лише за умови поєднання:

- державного контролю;
- сучасних технологій;
- активної участі суспільства.

Втрата таких земель означає втрату частини історії, яку вже неможливо відновити.

Контроль у цій сфері є багаторівневим і здійснюється кількома групами органів.

Центральні органи виконавчої влади

Ключову роль відіграє Міністерство культури та інформаційної політики України. Його повноваження:

- формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини;
- ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України;
- погодження проєктів землеустрою щодо таких земель;
- контроль за дотриманням законодавства.

Спеціалізовані органи охорони культурної спадщини

На місцевому рівні діють:

- департаменти культури обласних державних адміністрацій;
- органи охорони культурної спадщини органів місцевого самоврядування.

Вони здійснюють:

- облік пам'яток;
- контроль за використанням територій;
- видачу дозволів на проведення робіт.

Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру виконує такі функції:

- контроль за використанням й охороною земель;
- перевірка дотримання цільового призначення;
- виявлення самовільного зайняття земель.

Органи екологічного контролю (Державна екологічна інспекція України) здійснює контроль щодо:

- дотримання природоохоронного законодавства;
- впливу діяльності на історико-культурні ландшафти.

Органи місцевого самоврядування (міські, селищні та сільські ради):

- забезпечують раціональне використання земель;
- контролюють забудову територій;
- затверджують містобудівну документацію.

Правоохоронні органи. У разі порушень (незаконна забудова, руйнування пам'яток) контроль здійснюють:

- поліція;
- прокуратура.

Вони притягують винних до:

- адміністративної відповідальності;
- кримінальної відповідальності.

Контроль здійснюється через:

- перевірки (планові та позапланові);
- моніторинг стану пам'яток;

- погодження документації;
- ведення державних реєстрів;
- застосування санкцій.

За порушення режиму використання земель історико-культурного призначення передбачено:

- адміністративну відповідальність (штрафи);
- цивільно-правову (відшкодування шкоди);
- кримінальну (за знищення або пошкодження пам'яток).

Контроль над землями історико-культурного призначення в Україні має комплексний характер і здійснюється цілою системою органів – від центральних до місцевих. Така багаторівнева структура дозволяє забезпечити збереження культурної спадщини, однак ефективність контролю значною мірою залежить від координації між цими органами та дотримання законодавства.

Контрольні запитання

1. Які земельні ділянки належать до земель історико-культурного призначення та які об'єкти культурної спадщини на них можуть розташовуватися?

2. Які особливості правового режиму земель історико-культурного призначення та в чому полягає їхня суспільна цінність?

3. Які обмеження щодо використання земель історико-культурного призначення встановлюються для забезпечення збереження об'єктів культурної спадщини?

4. Які заходи охорони земель історико-культурного призначення передбачені законодавством України?

5. Яке значення мають охоронні зони та історичні ареали населених місць для збереження земель історико-культурного призначення?

ТЕМА 12 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

12.1 Склад та стан лісового фонду.

12.2 Охорона та раціональне користування лісами.

12.3 Спеціальне та загальне використання, відновлення лісів.

12.4 Контроль раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення.

12.1 Склад та стан земель лісогосподарського призначення

До лісового фонду України не належать [2]:

- зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не належать в установленому порядку до лісів;
- окремі дерева та групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Ліси України за своїм призначенням і розташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі й інші функції та забезпечують потреби суспільства в лісових ресурсах.

До особливостей лісів та лісового господарства України належать [2]:

- відносно невисокий рівень лісистості території країни (близько 16 %);
- переважання екологічних функцій лісів над експлуатаційними;
- значна частка лісів із обмеженим режимом використання (природоохоронні, рекреаційно-оздоровчі, захисні ліси);
- високий рівень природоохоронної цінності лісових екосистем та наявність значних площ заповідних лісів (історично сформувалась ситуація закріплення лісів за численними постійними лісокористувачами: для ведення

лісового господарства ліси надані в постійне користування підприємствам, установам і організаціям кількох десятків міністерств і відомств);

- значна площа лісів зростає у зоні радіоактивного забруднення;
- половина лісів України є штучно створеними та потребують посиленого догляду.

Загальна площа лісових ділянок, що належать до лісового фонду України, становить 10,4 млн га, з яких 9,6 млн га вкриті лісовою рослинністю. Лісистість території країни становить 15,9 %. За останні десятиліття спостерігалось збільшення площі лісів і запасів деревини, що свідчить про зростання екологічного та ресурсного потенціалу лісового фонду України. Загальний запас деревини в лісах перевищує 2,1 млрд м³.

Потреби суспільства в лісових ресурсах обумовлені, по-перше, захисними функціями, по-друге, водоохоронними, санітарно-гігієнічними та оздоровчими функціями. Ту чи іншу функцію ліси виконують залежно від їхнього розташування, площі території, на якій розташовані ліси та складу.

Згідно з [15] до лісового фонду України належать лісові ділянки, зокрема захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 га. Загальна площа лісового фонду України становить близько 10,4 млн га, з яких 9,6 млн га вкриті лісовою рослинністю. Лісистість території країни становить 15,9 %.

Ліси України характеризуються значним видовим різноманіттям деревних порід. У структурі лісового фонду переважають сосна звичайна (*Pinus sylvestris*), дуб звичайний (*Quercus robur*), бук лісовий (*Fagus sylvatica*), ялина європейська (*Picea abies*), береза повисла (*Betula pendula*) та вільха чорна (*Alnus glutinosa*). Найпоширенішою хвойною породою є сосна, частка якої становить близько 35 % площі лісів, а серед твердолистяних порід переважає дуб із часткою близько 27 %.

За породним складом ліси України представлені як хвойними, так і листяними насадженнями. Хвойні ліси займають близько 42 % площі, твердолистяні – близько 43 %, а решту становлять м'яколистяні насадження.

12.2 Охорона та раціональне користування лісами

Організація охорони й захисту лісів передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних вирубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб. Власники лісів і постійні лісокористувачі зобов'язані розробляти та проводити в установленій строк комплекс протипожежних та інших заходів, спрямованих на збереження, охорону та захист лісів. Перелік протипожежних та інших заходів, вимоги щодо складання планів цих заходів визначаються центральним органом виконавчої влади з питань лісового господарства, органами місцевого самоврядування відповідно до їхніх повноважень.

Захист лісів від шкідників і хвороб забезпечується шляхом систематичного спостереження за станом лісів, своєчасного виявлення осередків шкідників і хвороб лісу, здійснення профілактики виникнення таких осередків, їхньої локалізації та ліквідації.

Забезпечення охорони й захисту лісів покладається на органи виконавчої влади з питань лісового господарства та органи місцевого самоврядування, власників лісів і постійних лісокористувачів.

Охорону та захист лісів в Україні здійснюють:

- державна лісова охорона, що функціонує у складі центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері лісового господарства, його територіальних органів, а також підприємств, установ і організацій, що належать до сфери його управління;
- лісова охорона інших постійних лісокористувачів і власників лісів.

Основними завданнями лісової охорони є забезпечення охорони лісів від незаконних вирубок, пожеж, шкідників і хвороб, а також контроль за дотриманням вимог лісового законодавства та раціональним використанням лісових ресурсів.

Інтенсивне користування лісними ресурсами призводить до негативної динаміки екологічного стану, що вимагає негайного реагування на всіх рівнях.

Антропогенний вплив та постійно зростаюче техногенне навантаження призводять до загибелі лісів.

Використані джерела: [2; 7; 8; 9; 11].

12.3 Використання та відновлення лісів

Використання лісових ресурсів здійснюють у порядку загального та спеціального використання.

У разі загального використання лісів громадяни мають право вільно перебувати в лісі, збирати трави та ягоди, гриби, крім випадків, передбачених законодавством.

Спеціальне використання здійснюється в межах ділянок лісового фонду для спеціального використання.

Відновлення лісів проводиться на землях, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища).

Відновлення лісів здійснюється природним, штучним і комбінованим способами. Природне лісовідновлення проводиться на зрубках, згарищах, болотах та колишніх лісгосподарських угіддях у зоні радіоактивного забруднення з рівнем радіації, небезпечним для проведення комплексу робіт, пов'язаних зі створенням лісових культур. Воно здійснюється шляхом механічної обробки ґрунту та висівання насіння деревних порід для сприяння природному зарощуванню. Штучне відновлення лісів здійснюється шляхом створення лісових культур (заліснення) на зрубках, згарищах тощо, де природне поновлення головної породи неможливе або відбувається незадовільно. Лісові культури поновлюються насадженням сіянців, саджанців, дичок, живців або висіванням насіння деревних порід і чагарників.

Лісорозведення здійснюється на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед низькопродуктивних та непридатних для використання в сільському господарстві (яри, балки, піски

тощо), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень.

Використані джерела: [2; 7; 8; 9; 11].

12.4 Контроль раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення

Контроль раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення є важливим елементом державного управління земельними ресурсами та спрямований на забезпечення збереження, відтворення і підвищення продуктивності лісових екосистем. Основними завданнями контролю є перевірка дотримання вимог земельного та лісового законодавства, запобігання незаконному вилученню земель лісогосподарського призначення, самовільному зайняттю земельних ділянок, незаконним рубкам лісу та іншим порушенням.

Контроль здійснюється уповноваженими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, а також землевласниками і землекористувачами в межах їхніх повноважень. Важливу роль у здійсненні контролю відіграють заходи моніторингу земель, лісовпорядкування, ведення Державного земельного кадастру та використання геоінформаційних систем.

Особлива увага приділяється дотриманню встановленого цільового призначення земельних ділянок, охороні ґрунтів від деградації, ерозії та забруднення, збереженню біорізноманіття і захисних функцій лісів. У разі виявлення порушень застосовуються заходи адміністративної, цивільно-правової або кримінальної відповідальності відповідно до законодавства України.

Ефективний контроль раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення сприяє забезпеченню екологічної безпеки, сталому розвитку лісового господарства та збереженню природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Контроль за раціональним використанням та охороною земель лісогосподарського призначення здійснюють:

1. Центральні органи виконавчої влади, уповноважені у сфері земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища, зокрема:

- Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру;
- Державна екологічна інспекція України.
- Державне агентство лісових ресурсів України та його територіальні органи, які здійснюють контроль за веденням лісового господарства, використанням і відтворенням лісів.

2. Органи місцевого самоврядування, які контролюють використання та охорону земель комунальної власності в межах своїх повноважень.

Власники земельних ділянок та постійні лісокористувачі, які зобов'язані забезпечувати належне використання та охорону земель лісогосподарського призначення.

Громадські природоохоронні організації та громадські інспектори з охорони довкілля, які можуть брати участь у громадському контролі та повідомляти про виявлені порушення.

Контроль здійснюється шляхом проведення перевірок, моніторингу земель і лісів, аналізу даних кадастру та дистанційного зондування Землі, а також розгляду звернень громадян щодо порушень земельного та лісового законодавства.

Контрольні запитання

1. Що належить до земель лісового фонду?
2. Охарактеризуйте стан лісів в Україні.
3. Хто здійснює охорону й захист лісів на території України?
4. У чому полягає спеціальне та загальне використання лісових ресурсів?

ТЕМА 13 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВОДНОГО ФОНДУ

План

13.1 Склад земель водного фонду.

13.2 Охорона та раціональне використання земель водного фонду.

13.3 Проблеми використання земель водного фонду.

13.4 Контроль раціонального використання та охорони земель водного фонду.

13.1 Склад земель водного фонду

Вода – одна з найпоширеніших речовин у природі й один із найважливіших компонентів навколишнього середовища. Серед природних ресурсів Землі вона посідає особливе місце, тому що є незамінною на відміну від інших. Водні ресурси – це складова частина відновлюваних невичерпних (оскільки в разі раціонального використання вони безперервно відновлюються в процесі кругообігу) природних ресурсів; придатні для використання води (практично всі води гідросфери). До них належать;

- прісні та морські води – поверхневі (океани, моря, річки, озера, льодовики, штучні водойми, болота) та підземні;
- ґрунтова волога;
- вода (льоди) гірських та полярних льодовиків;
- водяна пара атмосфери.

За своїми природними характеристиками у поняття вод належать всі води, що входять до складу природних ланок кругообігу води: поверхневі, підземні, внутрішні морські води та територіальне море. Поверхневі води – це води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні. Підземні

води – це води, що знаходяться нижче за рівень земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах. Внутрішні морські води розташовані в межах державних кордонів, а територіальне море становить морський пояс, який прилягає до узбережжя або внутрішніх вод і складає частину його території.

Усі водні ресурси, розташовані на території України, складають її водний фонд, до якого належать: поверхневі води – природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки, канали); підземні води та джерела; внутрішні води та територіальне море. Усі водні об'єкти на території України поділяють на водні об'єкти загальнодержавного та місцевого значення.

Використані джерела: [2; 7; 8; 9; 11].

13.2 Охорона та раціональне використання земель водного фонду

Довготерміновими цілями політики раціонального використання та відтворення водних ресурсів та екосистем в Україні має стати [2]:

- зменшення антропогенного навантаження на водні об'єкти;
- досягнення екологічно безпечного використання водних об'єктів і водних ресурсів для задоволення господарських потреб суспільства;
- забезпечення екологічно стійкого функціонування водного об'єкта як елементу природного середовища зі збереженням властивості водних екосистем відновлювати якість води;
- створення ефективної структури управління й механізмів економічного регулювання охорони та використання водних ресурсів.

Для поетапного виконання зазначених цілей необхідно здійснити комплекс заходів за такими пріоритетними напрямками [2]:

- охорона поверхневих і підземних вод від забруднення;
- екологічно безпечне використання водних ресурсів;

- відродження та підтримання сприятливого гідрологічного стану річок та заходи боротьби зі шкідливим впливом вод;
- удосконалення системи управління охороною та використанням водних ресурсів;
- зменшення впливу радіоактивного забруднення.

13.3 Проблеми використання земель водного фонду

Раціональне та екологічно безпечне використання водних ресурсів нерозривно пов'язане з [2]:

- упорядкуванням структури природних територій та земель, які інтенсивно використовуються, та підтриманням водорегулюючих функцій ландшафтів водозбірних територій, відновленням і збереженням водовідтворювальної здатності ландшафтів шляхом досягнення оптимального співвідношення угідь різних типів у водозбірних басейнах річок, створенням та упорядкуванням водоохоронних зон і прибережних смуг, розширенням мережі природно-заповідного фонду, його упорядкуванням та утриманням;
- створенням захисних лісонасаджень, проведенням заліснення територій у водозбірних басейнах річок, відродженням джерел, їхньою паспортизацією, відтворенням та збереженням водно-болотних угідь;
- виконанням заходів зі збільшення видового різноманіття тваринного світу та рослинності у водних об'єктах, попередження евтрофікації водойм;
- відновленням і підтриманням сприятливого гідрологічного режиму водних об'єктів та запобіганням шкідливого впливу води.

Останній із названих заходів забезпечується:

- виконанням заходів із берегоукріплення, будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних дамб тощо;
- формуванням екологічно стійких агроландшафтів, консервацією деградованих сільськогосподарських угідь;

- розробленням і впровадженням ефективної та суворої системи контролю за дотриманням правил користування водними об'єктами, режиму водоохоронних зон та прибережних смуг, дотриманням правил їх використання;
- виконанням заходів із відведення поверхневих вод у зонах підтоплення, проведення меліоративних робіт;
- оптимізацією функціонування, реконструкцією та модернізацією наявних меліоративних систем;
- обов'язковим виконанням екологічної експертизи проєктів створення нових меліоративних та зрошувальних систем.

Використані джерела: [2; 7; 8; 9; 11].

13.4 Контроль раціонального використання та охорони земель водного фонду

Контроль раціонального використання та охорони земель водного фонду спрямований на забезпечення дотримання вимог земельного і водного законодавства, збереження водних об'єктів, прибережних захисних смуг, водоохоронних зон та інших земель, що належать до водного фонду. Його метою є запобігання забрудненню, засміченню та виснаженню водних ресурсів, а також недопущення порушень встановленого режиму використання земель водного фонду.

Контроль здійснюють Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна екологічна інспекція України, Державне агентство водних ресурсів України, органи місцевого самоврядування та інші уповноважені органи в межах їхньої компетенції. Власники земельних ділянок і водокористувачі також зобов'язані забезпечувати належний стан земель водного фонду та дотримуватися встановлених обмежень у їх використанні.

Основними напрямками контролю є перевірка дотримання режиму водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, законності використання

земель під водними об'єктами, недопущення самовільного зайняття земельних ділянок, скидання забруднюючих речовин та інших видів діяльності, що можуть негативно впливати на стан водних ресурсів. Для цього використовуються дані моніторингу земель і вод, Державного земельного кадастру, геоінформаційні системи та результати перевірок.

Ефективний контроль сприяє збереженню водних ресурсів, підтриманню екологічної рівноваги та забезпеченню сталого природокористування.

Контрольні запитання

1. Назвіть склад земель водного фонду.
2. Назвіть основні заходи з охорони водних ресурсів в Україні.
3. Які проблеми раціонального використання та охорони водних ресурсів України?
4. Екологічні проблеми земель лісового фонду України.

ТЕМА 14 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ПРОМИСЛОВОСТІ, ТРАНСПОРТУ, ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙ, ЕНЕРГЕТИКИ, ОБОРОНИ ТА ІНШОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

План

- 14.1 Поняття та склад земель спеціального призначення.
- 14.2 Особливості використання земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення.
- 14.3 Державне управління та контроль.

14.1 Поняття та склад земель спеціального призначення

У сучасних умовах розвитку економіки особливого значення набуває проблема раціонального використання земель несільськогосподарського призначення, насамперед земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики та оборони.

Інтенсивний розвиток інфраструктури, урбанізація, збільшення площ забудови, будівництво транспортних коридорів, енергетичних об'єктів та мереж зв'язку створюють значне антропогенне навантаження на земельні ресурси. Це обумовлює необхідність ефективного управління такими землями, забезпечення їхньої екологічної безпеки, охорони та відновлення.

Відповідно до Земельного кодексу України до земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення належать земельні ділянки, надані підприємствам, установам і організаціям для здійснення відповідної діяльності.

До цієї категорії належать:

- землі промислових підприємств;
- землі автомобільного, залізничного, морського, річкового, авіаційного транспорту;
- землі трубопровідного транспорту;
- землі електронних комунікацій;
- землі енергетичної системи;
- землі оборони;
- землі іншого спеціального призначення.

Особливістю цих земель є їхня функціональна спрямованість та значний вплив на навколишнє середовище.

14.2 Особливості використання земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення

Раціональне використання земель промисловості

Характеристика земель промисловості. До земель промисловості належать території, на яких розміщуються:

- заводи;
- фабрики;
- виробничі комплекси;
- кар'єри;
- складські об'єкти;
- переробні підприємства;
- індустріальні парки.

Такі землі характеризуються високим рівнем техногенного навантаження.

Основні проблеми використання:

- забруднення ґрунтів хімічними речовинами;
- накопичення промислових відходів;
- порушення рельєфу;
- деградація земель;
- знищення рослинного покриву;
- підтоплення територій;
- утворення кар'єрів і відвалів.

Особливо небезпечними є підприємства гірничодобувної, металургійної та хімічної промисловості.

Заходи раціонального використання:

- впровадження маловідходних технологій;
- рекультивація порушених земель;
- очищення промислових стоків;
- санітарно-захисне зонування;
- екологічний моніторинг;

- повторне використання промислових територій;
- оптимізація забудови промислових зон.

Важливе значення має рекультивація земель після завершення видобування корисних копалин.

Раціональне використання земель транспорту. Склад земель транспорту:

- автомобільні дороги;
- залізниці;
- аеропорти;
- морські порти;
- річкові порти;
- метрополітен;
- трубопроводи;
- транспортні вузли та станції.

Основні екологічні проблеми. Функціонування транспортної системи спричиняє:

- забруднення ґрунтів паливно-мастильними матеріалами;
- шумове забруднення;
- вібрації;
- забруднення атмосферного повітря;
- фрагментацію природних територій;
- вилучення значних площ земель.

Особливо гострою проблемою є деградація земель уздовж автомагістралей та залізниць.

Шляхи раціонального використання. Раціональне використання земель транспорту передбачає:

- будівництво транспортних коридорів із мінімальним впливом на довкілля;
- створення захисних зелених смуг;
- використання шумозахисних екранів;
- рекультивацію порушених земель;

- дотримання режиму охоронних зон;
- розвиток екологічно безпечного транспорту.

Важливу роль відіграє просторове планування транспортної інфраструктури.

Рациональне використання земель електронних комунікацій

Особливості земель електронних комунікацій. До таких земель належать ділянки, зайняті:

- лініями зв'язку;
- телекомунікаційними мережами;
- базовими станціями мобільного зв'язку;
- дата-центрами;
- антенними спорудами;
- кабельними мережами.

Розвиток цифрової економіки спричиняє постійне збільшення кількості таких об'єктів.

Серед проблем використання є такі:

- нераціональне розміщення об'єктів;
- порушення містобудівних вимог;
- візуальне забруднення територій;
- електромагнітний вплив;
- конфлікти землекористування.

Основними заходами раціонального використання є:

- оптимізація розміщення мереж;
- спільне використання інфраструктури операторами;
- дотримання санітарних норм;
- мінімізація площ відведення;
- підземне прокладання комунікацій;
- проведення екологічної оцінки проектів.

Раціональне використання земель енергетики

Характеристика земель енергетики. До земель енергетики належать території, зайняті:

- електростанціями;
- підстанціями;
- лініями електропередач;
- сонячними та вітровими електростанціями;
- об'єктами нафтогазового комплексу.

Основними проблемами використання є:

- вилучення значних площ земель;
- порушення природних ландшафтів;
- забруднення ґрунтів;
- виникнення охоронних зон;
- техногенна небезпека;
- ризики аварій.

Особливої уваги потребують території навколо енергетичних об'єктів підвищеної небезпеки.

Напрями раціонального використання. Раціональне використання земель енергетики передбачає:

- екологічне обґрунтування розміщення об'єктів;
- використання відновлюваних джерел енергії;
- рекультивацію земель після будівництва;
- дотримання режиму охоронних зон;
- мінімізацію втрат земельних ресурсів;
- проведення екологічного моніторингу.

Раціональне використання земель оборони. До земель оборони належать території, надані для:

- військових частин;
- полігонів;
- складів;

- аеродромів;
- оборонних споруд;
- навчальних центрів.

Такі землі мають особливий правовий режим використання.

Серед проблем використання можна виділити такі:

- забруднення боєприпасами;
- деградація ґрунтів;
- порушення рослинного покриву;
- забруднення паливно-мастильними матеріалами;
- небезпека вибухонебезпечних предметів.

До основних заходів охорони та раціонального використання належать:

- екологічний контроль військових об'єктів;
- очищення територій від забруднення;
- рекультивація земель;
- розмінування;
- обмеження негативного впливу військової діяльності;
- проведення екологічної експертизи.

14.3 Державне управління та контроль

Державний контроль за використанням та охороною земель є однією з найважливіших функцій державного управління земельними ресурсами. Його основною метою є забезпечення дотримання земельного законодавства, запобігання порушенням у сфері землекористування та охорони земель, а також забезпечення раціонального використання земельних ресурсів.

Особливе значення контроль має щодо земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики та оборони, оскільки саме ці землі зазнають найбільшого техногенного навантаження та можуть створювати значну екологічну небезпеку.

Основними завданнями контролю є:

- забезпечення дотримання вимог земельного законодавства;
- контроль за використанням земель за цільовим призначенням;
- запобігання самовільному зайняттю земельних ділянок;
- виявлення фактів псування та забруднення земель;
- контроль за дотриманням екологічних норм;
- перевірка виконання заходів із рекультивації земель;
- контроль за дотриманням режиму охоронних, санітарних та захисних зон;
- забезпечення відновлення порушених земель;
- притягнення винних осіб до відповідальності.

Органи, що здійснюють контроль

Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру є центральним органом виконавчої влади у сфері земельних відносин.

Основні повноваження:

- здійснення державного нагляду за використанням земель;
- перевірка дотримання земельного законодавства;
- контроль за цільовим використанням земель;
- ведення Державного земельного кадастру;
- виявлення порушень меж земельних ділянок;
- накладення адміністративних стягнень.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України здійснює екологічний контроль та координує природоохоронну діяльність. Основні функції:

- контроль за дотриманням екологічного законодавства;
- оцінка впливу на довкілля;
- моніторинг забруднення земель;
- контроль поводження з відходами;
- погодження природоохоронних заходів.

Державна екологічна інспекція України здійснює екологічний нагляд. Функції інспекції:

- проведення перевірок підприємств;
- відбір проб ґрунтів;
- виявлення забруднення земель;
- розрахунок збитків;
- видача приписів щодо усунення порушень;
- тимчасове обмеження діяльності підприємств.

Органи місцевого самоврядування. Сільські, селищні та міські ради здійснюють контроль у межах своїх територіальних громад:

- контролюють використання земель комунальної власності;
- погоджують документацію із землеустрою;
- контролюють дотримання містобудівної документації;
- організовують заходи з охорони земель;
- можуть ініціювати перевірки.

Відповідальність за порушення земельного законодавства

За порушення у сфері використання та охорони земель передбачено:

- адміністративну відповідальність;
- цивільно-правову відповідальність;
- кримінальну відповідальність.

Раціональне використання земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення є важливою складовою державної земельної політики України. Ефективне управління такими землями забезпечує економічний розвиток держави, екологічну безпеку та збереження земельних ресурсів для майбутніх поколінь.

Сучасні умови потребують комплексного підходу до використання земель, поєднання економічної ефективності з екологічними вимогами, впровадження сучасних технологій моніторингу та вдосконалення системи державного контролю.

Контрольні запитання

1. Які категорії земель належать до земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення?
2. У чому полягають основні принципи раціонального використання земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення?
3. Які основні екологічні вимоги встановлюються під час використання земель зазначених категорій?
4. Які заходи застосовуються для охорони земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення від деградації та забруднення?
5. Які органи державної влади здійснюють контроль за раціональним використанням та охороною земель промисловості, транспорту, електронних комунікацій, енергетики, оборони та іншого призначення?

ТЕМА 15 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА МЕЛІОРОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ

План

- 15.1 Меліорація земель.
- 15.2 Меліоративна система та особливості її використання.
- 15.3 Особливості використання меліоративних земель.

15.1 Меліорація земель

Відповідно до джерела [18] меліорація земель – це комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних

та інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного й поживного режиму ґрунтів, збереження та підвищення їхньої родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь.

Меліоративні заходи – роботи, спрямовані на поліпшення хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, обводнення пасовищ, створення захисних лісових насаджень, проведення культуртехнічних робіт, поліпшення земель із несприятливим водним режимом та інженерно-геологічними умовами, проєктування, будівництво (реконструкція) і експлуатація меліоративних систем, включно з науковим, організаційним та виробничо-технічним забезпеченням цих робіт.

Меліоровані землі – угіддя, на яких здійснено комплекс меліоративних заходів відповідно до затвердженої в установленому порядку проєктної документації.

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів визначаються такі основні види меліорації земель [18]: гідротехнічна, культуртехнічна, хімічна, агротехнічна, агролісотехнічна.

Організаційно-правовою основою проведення меліорації земель є науково обґрунтовані державні цільові, міждержавні та місцеві (республіканські, обласні, районні, сільські, селищні, міські) програми меліорації земель, а також виробничі програми окремих суб'єктів господарювання та господарські договори, укладені відповідно до законодавства.

Визначення пріоритетних напрямів у виборі та проведенні певного виду меліорації земель провадиться залежно від природно-кліматичних особливостей, екологічної ситуації відповідного регіону та подальшого сільськогосподарського використання меліорованих земель.

15.2 Види меліорації земель

Залежно від спрямування здійснюваних меліоративних заходів визначаються такі основні види меліорації земель: гідротехнічна, культуртехнічна, хімічна, агротехнічна, агролісотехнічна.

Меліоративні заходи, що підлягають здійсненню у процесі меліорації земель за її окремими видами, визначаються Законом [18].

Під час розроблення проєктів меліорації земель обов'язково визначається комплексний підхід до вжиття меліоративних заходів.

Гідротехнічна меліорація земель передбачає вжиття комплексу заходів, спрямованих на забезпечення поліпшення земель із несприятливим водним режимом (перезволожених, переосушених тощо), регулювання водного режиму шляхом створення спеціальних гідротехнічних споруд на схилових та інших землях із метою поліпшення водного та повітряного режиму ґрунтів та захисту їх від шкідливого впливу води (затоплення, підтоплення, ерозії тощо).

Під час гідротехнічної меліорації земель здійснюються зрошувальні, осушувальні, осушувально-зволожувальні, протиповіневі, протипаводкові, протисельові, протиерозійні та інші меліоративні заходи.

Культуртехнічна меліорація земель передбачає проведення впорядкування поверхні землі та підготовку її до використання для сільськогосподарських потреб. Із цією метою здійснюються такі заходи, як викорчування дерев і чагарників, розчищення від каміння, зрізування купин, вирівнювання поверхні, меліоративна оранка, залуження, влаштування тимчасової вибіркової мережі каналів.

Хімічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення фізико-хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, їхнього хімічного складу.

Хімічна меліорація земель містить роботи з гіпсування, вапнування та фосфоритування ґрунтів.

Агротехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збільшення потужності та поліпшення агрофізичних властивостей кореневмісного шару ґрунтів. Із цією метою здійснюються такі заходи, як плантажна оранка, глибоке меліоративне розпушення, щільовання, кротовий аераційний дренаж, піскування, глинування тощо.

Агролісотехнічна меліорація земель передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення докорінного поліпшення земель шляхом використання ґрунтозахисних, стокорегулюючих та інших властивостей захисних лісових насаджень. Із цією метою формуються такі поліфункціональні лісомеліоративні системи, як:

- площинні (протиерозійні) захисні лісонасадження, що забезпечують захист земель від ерозії, а водних об'єктів – від виснаження та замулення шляхом заліснення ярів, балок, крутосхилів, пісків та інших деградованих земель, а також прибережних захисних смуг і водоохоронних зон річок та інших водойм;

- лінійні (полезахисні) лісонасадження, що забезпечують захист від вітрової та водної ерозій та поліпшення ґрунтово-кліматичних умов сільськогосподарських угідь шляхом створення полезахисних і стокорегулюючих лісосмуг.

15.3 Використання меліорованих земель

Власники, користувачі, зокрема орендарі меліорованих земель, зобов'язані забезпечувати [18]:

- одержання високих урожаїв сільськогосподарських культур шляхом застосування науково обґрунтованих технологій вирощування високоврожайних, стійких до захворювань та шкідників, адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов сортів і гібридів сільськогосподарських культур;

– збереження та відтворення родючості ґрунтів, біологічне різноманіття й екологічну рівновагу в навколишньому природному середовищі, раціональне використання та охорону земель і водних ресурсів;

– цілісність використання масиву земель сільськогосподарського призначення;

– належну експлуатацію відповідних меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури таких систем, окремо розташованих гідротехнічних споруд, а також вжиття заходів щодо запобігання їх пошкодженню; додержання технологічної цілісності функціонування меліоративних систем.

Власники, користувачі, зокрема орендарі меліорованих земель, долучають щороку до книг історії полів дані про призначення, розміри та основні характеристики меліорованих ділянок, якісні показники ґрунту, а також відомості про ефективність використання цих ділянок – урожайність сільськогосподарських культур, способи обробітку ґрунту, періодичність і кількість внесення добрив, здійснені меліоративні та природоохоронні заходи.

Особа, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, на якому здійснюється гідротехнічна меліорація, має право на компенсацію витрат із гідротехнічної меліорації земельних ділянок, розташованих у такому масиві, або суміжних земельних ділянок, які не перебувають в її користуванні. Розмір компенсації та умови її сплати визначаються у договорі між цією особою та власником або користувачем земельної ділянки.

Із метою забезпечення належного еколого-меліоративного стану угідь, належної якості зрошувальної води, біологічної потреби культур та запобігання ризику розвитку процесів деградації ґрунтів Кабінет Міністрів України встановлює нормативи екологічно безпечного зрошення, осушення та управління поливами або водовідведенням.

Власники, користувачі, зокрема орендарі земельних ділянок, на яких розташовані меліоративні системи, об'єкти їхньої інженерної інфраструктури та окремо розташовані гідротехнічні споруди, зобов'язані не чинити перешкод

в експлуатації меліоративних систем та об'єктів інженерної інфраструктури та забезпечувати доступ працівників обслуговуючої (експлуатуючої) установи, організації до таких систем та їхньої експлуатації.

Обмеження й обтяження у використанні ділянок меліорованих та прилеглих до них земель здійснюються в порядку, що встановлюється Земельним кодексом України.

Контрольні запитання

1. Що таке меліорація земель?
2. Назвіть види меліорації земель.
3. Як здійснюється використання меліоративних систем?
4. Що таке меліоративна система?

ТЕМА 16 РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ЕРОДОВАНИХ ЗЕМЕЛЬ

План

- 16.1 Ерозія ґрунтів та види ерозії.
- 16.2 Фактори, що впливають на ерозійні процеси.
- 16.3 Протиерозійні заходи.

16.1 Ерозія ґрунтів та види ерозії

Ерозія (від лат. «erosio» – «роз'їдання») ґрунту – це різноманітні процеси руйнування ґрунту й переміщення продуктів руйнування водою та вітром.

За походженням ерозію поділяють так:

1. Геологічна (природна) ерозія є природним процесом, який відбувається поза впливом людини, під дією вітру й води. У природі існувала завжди як нормальний геологічний процес. Швидкість її була приблизно такою самою, як і процес ґрунтоутворення. Відбувається дуже повільно, не завдає великої шкоди, не знижує родючості ґрунту, запобігти практично неможливо.

2. Прискорена (руйнівна) ерозія – антропогенно зумовлений процес руйнування ґрунту поверхневими водами або вітром. Результат діяльності людей: неправильного ведення землеробства, лісового господарства, будівництва, промисловості, транспорту, прокладання доріг тощо, коли порушується цілісність поверхні ґрунту, її дерновий захист, виникають борозни, канали, яри.

3. Водна ерозія – процес руйнування ґрунту водами поверхневого стоку (дошовими, талими) та іригаційними (зрошення та полив), приурочений до природних або штучно мікрорельєфних знижень (папілярів стоку) на схилах як постійних маршрутів скидання водних потоків.

4. Поверхнева ерозія – процес, під час якого змивається верхній родючий горизонт ґрунту на значній території.

5. Глибока ерозія проявляється на крутих схилах, зумовлює утворення ярів.

За руйнівною дією води на ґрунти розрізняють такі види водної ерозії:

1. Краплинна ерозія – краплинами дощу розбиваються агрегати ґрунту, утворюються дрібні часточки ґрунту, що замулюють пори (зниження водопроникності, посилення стікання та змивання).

2. Площинною (горизонтальною) ерозією називають більш-менш рівномірне змивання ґрунту по всій площині на схилі невеликими струменями талих чи дошових вод. Починається на схилах крутизною 1–20 С і вважається незначною, якщо не перевищує 0,5 т/га, і дуже сильною – понад 10 т/га.

3. Лінійною (вертикальною, яружною) ерозією називають розмивання ґрунту й навіть підґрунтя сконцентрованою течією води. Призводить до повного знищення ґрунтів.

4. Іригаційна ерозія виникає та діє як різновид водної в разі грубих порушень поливних норм для зрошення сільськогосподарських культур.

5. Вітрова ерозія – втрата ґрунтової маси поверхневим шаром освоєних варіантів ґрунту через видування під дією вітру. Поширена в степовій, пустельно-степовій і пустельній зонах.

16.2 Фактори, що впливають на ерозійні процеси [2; 7; 8; 9; 11]

Безконтрольне вирубування лісу. Ліс найефективніше захищає ґрунт від ерозії, оскільки коренева система дерев утворює тонке сплетіння, яке, обплітаючи ґрунт, дає йому змогу утримувати талу і дощову воду.

Розорення луків. Трав'янисті рослини мають добре розвинену кореневу систему, яка на поверхні ґрунту утворює дернину, що виконує ґрунтозахисні функції.

Надмірне випасання худоби небезпечне тим, що рослинний покрив значно зменшується, оскільки рослини знищуються швидше, ніж завершується нормальний цикл відновлення пасовища, худоба під час випасання вибиває ґрунт кінцівками, внаслідок чого порушується його структура.

Неправильне ведення землеробства: брак сівозміни, неправильне розорювання схилів (поздовжнє розорювання схилів, навіть невисоких, яке спричинює змивання частинок ґрунту).

Ерозія ґрунту – процес незворотній. Все, що винесено з ґрунту водою чи вітром, назавжди втрачено для землеробства.

16.3 Протиерозійні заходи

Фактори, від яких залежить виникнення та інтенсивність розвитку ерозійних процесів, поділяють на природні та соціально-економічні, що зумовлюються господарською діяльністю людей.

Захист ґрунтів від ерозії передбачає вжиття профілактичних заходів запобігання її розвитку та конкретних заходів щодо ліквідації ерозії там, де вона вже розвинута.

Противерозійна організація території господарства має передбачати створення водозбірних ділянок із метою затримання та переведення поверхневого стоку талих і дощових вод та поглинання їх ґрунтом. При цьому землеробство повинно бути ґрунтозахисним, а агротехніка – противерозійною.

Особливу увагу потрібно приділяти ґрунтозахисній ролі самих рослин, снігозатриманню та регулюванню сніготанення.

Для ефективного захисту ґрунту від ерозії в інтенсивному землеробстві необхідно запроваджувати й використовувати систему організаційно-господарських, меліоративних та агротехнічних заходів.

1. Комплекс організаційно-господарських заходів містить:

- противерозійну організацію території;
- спеціалізацію господарства з відповідною структурою посівних площ, що встановлюється залежно від ступеня еродованості ґрунтів для забезпечення їх захисту від подальшого руйнування та для відновлення родючості.

Противерозійна організація території передбачає розміщення сільськогосподарських культур залежно від рельєфу.

Ерозійно небезпечні площі не можна відводити під орні землі повністю. На них необхідно створювати якнайбільше ділянок, смуг із природною трав'янистістю, дерновою чи чагарниковою рослинністю.

Польові сівозміни можна розміщувати на рівнинних площах. При цьому через 500–600 м потрібно висаджувати впоперек схилу полезахисні смуги.

Меліоративні заходи:

- гідротехнічні роботи (гідроспоруди у вигляді розсіювачів стоку, водозатримувальні вали у верхів'ях балок і ярів; тераси з широкою основою та канами; донні споруди по руслу стоку) доцільно застосовувати тільки тоді, коли інші заходи запобігти ерозії не в змозі;

– ґрунтозахисні лісонасадження (насадження поле- та віторозахисних лісосмуг упоперек схилів для затримання поверхневого стоку, лісочагарникових насаджень на крутих схилах, днищах ярів і балок; водозахисних насаджень по берегах водойм для їх захисту від замулювання та руйнування берегів, суцільне або плямисте залісення еродованих або ерозійно небезпечних земель (пісків, виходів гірських порід на поверхню, відвалів гірських виробок тощо);

– звичайні меліоративні заходи (зрошення, вапнування, гіпсування).

До гідротехнічних засобів належать спеціальні споруди для регулювання стоку. Для запобігання ерозії потрібно виположувати пониження в ярах і видолинках, створювати водосховища тощо.

Агротехнічні протиерозійні заходи – безпосередньо пов’язані з технологіями вирощування сільськогосподарських культур на орних землях. Передбачають застосування добрив, особливо органічних. Органічні добрива діють безпосередньо, а мінеральні сприяють наростанню біомаси та збагачують ґрунт рослинними рештками.

Агрофізичні заходи – сприяють оструктуренню розпилених безструктурних ґрунтів завдяки застосуванню полімерних.

Використані джерела: [2; 7; 8; 9; 11].

Контрольні запитання

1. Який розподіл ерозії за походженням?
2. Назвіть види водної ерозії за руйнівною дією.
3. Назвіть протиерозійні заходи.
4. Назвіть фактори. Що впливають на ерозійні процеси.

ТЕМА 17 ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬ У ПРОЦЕСІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

План

17.1 Класифікація порушених земель.

17.2 Порухення земель у процесі добування корисних копалин.

17.1 Класифікація порушених земель

У структурі витрат на рекультивацію [2] найбільшу питому вагу займають земляні роботи. Під час визначення напряду рекультивації необхідно встановити, до якої групи порушених земель за техногенним рельєфом належать відновлювальні площі.

Порушені землі бувають у разі:

- відкритих гірничих робіт;
- перероблення корисних копалин;
- підземних гірничих робіт;
- будівництві лінійних споруд.

У разі відкритих гірничих робіт утворюються:

- котловано-грядові кар'єрні виїмки;
- траншейно-грядові кар'єрні виїмки;
- вирівняні кар'єрні виїмки;
- терасовані кар'єрні виїмки;
- котлованоподібні кар'єрні виїмки;
- западиноподібні кар'єрні виїмки;
- глибинні нагірно-терасовані кар'єрні виїмки;
- природні виїмки;
- відвали внутрішні;
- відвали зовнішні.

Котлованоподібні кар'єрні виїмки утворюються під час розроблення торф'яних залягань гідроспособом – це чергування котлованів із перемичками завглибшки 5–10 м, ухил укосів більше ніж 30°. У разі суцільного планування можуть використовуватися для сільськогосподарського освоєння, а в разі часткового планування – під водоймища багатоцільового використання.

Траншейно-грядові кар'єрні виїмки утворюються під час розроблення торфовищ машиноформувальним способом, завглибшки 1–5 м, ухил укосів більше ніж 45°. У разі суцільного планування використовується під лісонасадження, в разі часткового – під водоймища.

Вирівняні кар'єрні виїмки утворилися під час розроблення торфовищ фрезерним способом, завглибшки 1–5 м. У разі суцільного планування можна використовувати під ріллю або сінокоси, пасовища – за часткового планування.

Терасовані та котлованоподібні кар'єрні виїмки виникають під час розроблення корисних копалин глибинного типу. У разі суцільного планування можна використовувати під водоймища, за часткового – під майданчики для будівництва відвалів відходів виробництва.

Западиноподібні кар'єрні виїмки утворилися під час розроблення пластів малої потужності (до 5 м). У разі суцільного планування – під ріллю, за часткового – під пасовища, лісонасадження, рибні ставки.

Природні виїмки утворюються в процесі розроблення підводних пластів корисних копалин. Використовують їх під водоймища багатоцільового призначення.

Відвали внутрішні утворилися під час відсіпання порід у межах контуру кар'єру. Можна використовувати під ріллю, сінокоси, пасовища та по бермах – під багаторічні плодові насадження.

Відвали зовнішні відсіпаються поза контури кар'єру. Використовуються під сільськогосподарські угіддя.

Землі, порушені під час перероблення корисних копалин, утворюються внаслідок гідротрансформування шлаку. Заввишки до 30 м – під кормові угіддя, більше ніж 30 м – зазвичай під протиерозійні лісонасадження.

Землі, порушені під час розроблення корисних копалин, утворюють різні провалини – впадини, прогини тощо в процесі розроблення корисних копалин унаслідок опускання земної поверхні. Можна використовувати під сільськогосподарські угіддя, а також під водоймища, лісонасадження.

Землі, порушені під час будівництва лінійних споруд, утворюють резерви, кавальєри, кювети, канали, дамби. Можуть використовуватися під сільськогосподарські угіддя тощо.

Підприємства, установи та організації, що здійснюють промислове чи громадське будівництво, розробляють родовища корисних копалин відкритим способом, а також проводять інші роботи, які спричиняють порушення ґрунтового покриву (забруднення, затоплення, механічні порушення), зобов'язані знімати та транспортувати до місця укладання (або тимчасового збереження) родючий шар ґрунту й наносити його на відновлювані землі або малопродуктивні угіддя.

17.2 Порушення земель у процесі добування корисних копалин

Підприємства, установи та організації, що здійснюють промислове чи громадське будівництво, розробляють родовища корисних копалин відкритим способом, а також проводять інші роботи, які спричиняють порушення ґрунтового покриву (забруднення, затоплення, механічні порушення), зобов'язані знімати і транспортувати до місця укладання (або тимчасового збереження) родючий шар ґрунту й наносити його на відновлювані землі або малопродуктивні угіддя.

Гірничотехнічна рекультивація земель, порушених гірськими роботами, починається зі зняття родючого шару ґрунту на всіх площах, відведених під виробничі об'єкти підприємства.

Зняття шару ґрунту з використанням бульдозерів різних моделей є найбільш розповсюдженим. Його знімають послідовними заходками та створюють тимчасовий ґрунтовий штабель. Навантаження ґрунту в транспортні

засоби проводять екскаваторами або навантажувачами. Ширина заходки встановлюється з урахуванням вимоги щодо створення ґрунтового штабеля за дві заходки. Складнішим є процес зняття родючого шару ґрунту на територіях лісового фонду, де його проведенню перешкоджає наявність деревної та чагарникової рослинності, яка має добре розвинену й глибоко проникаючу кореневу систему.

Контрольні запитання

1. Як виникають порушені землі?
2. Охарактеризуйте вплив добування корисних копалин на порушення земель.

ТЕМА 18 РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ

План

18.1 Поняття про порушені землі та рекультивацію земель.

18.2 Етапи рекультивації порушених земель.

18.1 Поняття про порушені землі та рекультивацію земель

Рекультивація земель – це комплекс інженерних, гірничотехнічних, меліоративних, біологічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на повернення порушених промисловістю територій у різні види використання – сільськогосподарське, лісгосподарське, під зони відпочинку тощо.

Рекультивація порушених земель – комплекс організаційних, технічних і біотехнічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності цих земель.

Техногенні ландшафти характеризуються майже повною нестачею рослинності, накопиченням гірських порід, шлаків, флотаційних відходів, решток конструкційних матеріалів, скла, бетону, іншого промислового сміття. Іноді такі ділянки за площею у декілька разів перевищують виробничі.

Шляхи рекультивації певною мірою обумовлюються характером порушеної території. Тому вченими розроблено низку класифікацій техногенних ландшафтів. В Україні загальноприйнятою класифікацією порушених територій є така:

- кар'єри, виїмки, відкоси та інші форми, що виникають у разі відкритих гірничих робіт та будівництва;
- відвали, терикони, насипи та інші утворення, сформовані з викидів порожньої породи, розкривних порід, та різних відходів;
- водосховища, відстійники, сховища хвостових скидів, розливи, поля фільтрації;
- поверхні деформації, провали, просади, прогини.

Цей поділ порушених земель дає можливість підходити до їх рекультивації диференційовано. Технологічні процеси, під час яких відбувається порушення земель, призводять до винесення на поверхню порід різноманітного складу, генезису, літології та властивостей. Досить часто такі породи містять сполуки, токсичні для рослин, або вони утворюються у процесі їх окислення на поверхні. Зважаючи на зазначене, оцінка властивостей та складу винесених на денну поверхню порід є одним із важливих факторів, що визначають можливість та напрямок рекультивації порушених територій.

18.2 Етапи рекультивації порушених земель

У процесі відновлення порушених територій виділяють два етапи рекультивації: технічний і біологічний.

Технічний етап рекультивації – це комплекс інженерних робіт, до складу якого входять:

- знімання та складання родючого шару ґрунту й потенційно родючих порід;
- формування відвалів шахт, кар'єрів, а також гідровідвалів;
- вирівнювання поверхні, виположування, терасування та закріплення укосів відвалів, бортів і кар'єрів, засипання шахтних провалів, закріплення їхніх бортів;
- хімічна меліорація токсичних ґрунтів;
- покриття вирівняної поверхні шаром родючого ґрунту або потенційно родючих порід;
- інженерне впорядкування рекультивованої території (дренажна мережа, дороги, виїзди тощо);
- вирівнювання дна та бортів кар'єру під час створення водойм.

Обсяг робіт технічного етапу рекультивації залежить від стану порушених земель і виду запланованого використання. Ділянки, підготовлені до стану придатності для несільськогосподарського використання (під парки, водойми, промислове та комунальне будівництво тощо) передаються відповідним організаціям у встановленому порядку. Ділянки, призначені для сільського й лісового господарства, після технічного етапу рекультивації повертаються або передаються відповідним сільськогосподарським чи несільськогосподарським підприємствам для здійснення заходів біологічної рекультивації та подальшого використання за призначенням.

Знімання родючого шару ґрунту – обов'язкове під час усіх видів робіт із видобування корисних копалин, будівництва промислових, житлових та комунальних об'єктів, доріг і гідротехнічних споруд, а також під час відведення родючих земель під терикони, відстійники, ставки і водосховища тощо. Знятий шар складують або вивозять на малопродуктивні землі, розміщені неподалік (еродовані, піщані, солонці тощо) для подальшого відновлення родючості порушених земель.

Глибина знімання родючого шару визначається глибиною гумусового профілю ґрунту та вмістом у ньому гумусу. Знімають гумусово-аккумулятивний горизонт ґрунту.

Глибина шару торфу, що залишається в разі торфорозробок, необхідного для забезпечення водно-повітряного та поживного режимів на торфовищах під час рекультивації торфовищ, повинна становити:

- для вирощування сільськогосподарських культур – не менше 0,5 м;
- лісорозведення – не менше 0,3 м;
- використання під водойми, ставково-рибницькі господарства та для інших цілей – 0,15 м.

Біологічний етап рекультивації – це комплекс заходів щодо створення сприятливого водно-повітряного та поживного режимів ґрунту для сільськогосподарських і лісових культур.

Комплекс заходів біологічної рекультивації земель для сільськогосподарського використання визначається фізико-хімічними властивостями підстиляючих порід і нанесеного родючого шару ґрунту або потенційно родючої породи. Цей комплекс охоплює запровадження сівозмін, насичених культурами на сидеральне добриво, внесення підвищених норм органічних і мінеральних добрив, мульчування тощо.

На ділянках, відведених для лісового господарства, основний біологічний вплив на відновлення порушених земель мають лісонасадження. Під час підготовки земельної ділянки під лісові культури верхній шар збагачують сидератами, мульчують. У разі садіння вносять добрива.

Контрольні запитання

1. Що таке рекультивація?
2. Наведіть загальноприйнятну класифікацію порушених територій.
3. Технічний етап рекультивації та його етапи.
4. Біологічний етап рекультивації та його етапи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Держгеокадастр [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <https://land.gov.ua/>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

2. Панас Р. М. Раціональне використання та охорона земель : навч. посіб. / Р. М. Панас. – Львів : Новий Світ-2000. – 2008. – 352 с.

3. Про охорону навколишнього природного середовища [Електрон. ресурс] : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII : станом на 8 серп. 2025 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

4. Земельний кодекс України [Електрон. ресурс] : Закон від 25.10.2001 № 2768-III : станом на 8 трав. 2026 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>, вільний (дата звернення: 09.06.2026). – Назва з екрана.

5. Про охорону земель [Електрон. ресурс] : Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 08 листоп. 2024 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

6. Вікіпедія [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

7. Економіка сільського господарства : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. К. Збарський [та ін.] ; за ред. : В. К. Збарського, В. І. Мацибори. – Київ : Каравела, 2010. – 280 с.

8. Салич В. І. Міжнародна економіка: практикум : навч. посіб. для студ. вузів за освітньо-професійним рівнем бакалавра з напрямку «Економіка і

підприємництво» / В. І. Сапич, Н. М. Сапич. – Суми : Університетська книга, 2003. – 159 с.

9. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами : навч. посіб. / А. М. Третяк, О. С. Дорош. – Вінниця : Нова Книга, 2006. – 360 с.

10. Земельний фонд України : юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – Т. 2 : Д – Й. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – 744 с.

11. Охорона та раціональне використання природних ресурсів і рекультивація земель : навч. посіб. / П. П. Надточій, Т. М. Мислива, В. В. Морозов [та ін.] ; за заг. ред. П. П. Надточія, Т. М. Мисливої. – Житомир : Видавництво «Державний агроекологічний університет», 2007. – 420 с.

12. Сталий розвиток України [Електрон. ресурс] – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.sd4ua.org/golovni-temi-stalogo-rozvitku/zemelni-resursi/>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

13. Про регулювання містобудівної діяльності [Електрон. ресурс] : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI : станом на 1 січ. 2026 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

14. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [Електрон. ресурс] : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV : станом на 1 січ. 2026 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

15. Лісовий кодекс України [Електрон. ресурс] : Кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII : станом на 30 квіт. 2026 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

16. Державне агентство лісових ресурсів України [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://forest.gov.ua/>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

17. Про природно-заповідний фонд України [Електрон. ресурс] : Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII : станом на 1 січ. 2026 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

18. Про меліорацію земель [Електрон. ресурс] : Закон України від 14.01.2000 № 1389-XIV : станом на 1 січ. 2026 р. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#Text>, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

19. Конвенція Організації Об'єднаних Націй по боротьбі з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці [Електрон. ресурс] : міжнародний документ ООН. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : https://www.unccd.int/sites/default/files/relevant-links/2017-08/UNCCD_Convention_text_RUS.pdf, вільний (дата звернення: 17.06.2026). – Назва з екрана.

Електронне навчальне видання

АФАНАСЬЄВ Олександр Валерійович

**РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ
ТА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної форми
навчання зі спеціальності G18 – Геодезія та землеустрій)*

Відповідальний за випуск *К. А. Мамонов*

Редактор *Б. О. Хільська*

Комп'ютерне верстання *О. В. Афанасьєв, Є. Г. Панова*

План 2026, поз. 12Л

Підп. до друку 28.06.2026. Формат 60 × 84/16.
Ум. друк. арк. 5,2.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Чорноглазівська, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 8386 від 14.07.2025.